

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
МІСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА імені О. М. БЕКЕТОВА

О. Б. ЗІНЧИНА, Л. О. РАДІОНОВА

СОЦІОЛОГІЯ

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ

*(для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
денної і заочної форм навчання всіх спеціальностей)*

Харків
ХНУМГ ім. О. М. Бекетова
2025

Зінчина О. Б. Соціологія : конспект лекцій (для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти денної і заочної форм навчання всіх спеціальностей) / О. Б. Зінчина, Л. О. Радіонова ; Харків. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О. М. Бекетова. – Харків : ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2025. – 89 с.

Автори:

канд. соціол. наук, доц. О. Б. Зінчина,
канд. філос. наук, доц. Л. О. Радіонова

Рецензент

Л. М. Хижняк, доктор соціологічних наук, професор кафедри прикладної соціології і соціальних комунікацій, заступник декана з наукової роботи соціологічного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Рекомендовано кафедрою філософії і політології, протокол № 1 від 27 серпня 2024 р.

Курс лекцій з соціології призначено для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти всіх спеціальностей. Лекції підготовлені відповідно до програми вибіркової дисципліни «Соціологія». Подано термінологічний словник і список рекомендованої літератури.

© О. Б. Зінчина, Л. О. Радіонова, 2025

© ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2025

ЗМІСТ

Вступ.....	4
ЗМ 1 Загальні питання теорії соціології.....	5
1 Соціологія як наука.....	5
2 Соціологічний спосіб дослідження.....	11
3 Історія розвитку соціологічної думки.....	16
ЗМ 2 Суспільство як соціальна система.....	22
4 Суспільство. Соціальна структура суспільства.....	22
5 Соціальні інститути суспільства.....	26
6 Соціальна стратифікація і соціальна мобільність.....	31
ЗМ 3 Особа в системі культури.....	37
7 Особа як суб'єкт соціальних зв'язків.....	37
8 Культура: соціологічний аналіз.....	47
9 Девіація і соціальний контроль.....	54
10 Соціальний конфлікт: сутність і методи розв'язання.....	58
Список рекомендованих джерел.....	64
Термінологічний словник	71

ВСТУП

Соціологія в Україні – порівняно молода наука і навчальна дисципліна. Розібратися у різноманітності теорій, парадигм, концепцій, а отже, досягти сучасного розуміння фундаментальних проблем соціуму, його структури, законів функціонування і розвитку, поведінки людей є справою далеко не простою і вимагає певних зусиль. Науки про суспільство і людину виникли зовсім недавно, за історичними масштабами «вчора». Так само недавно, у XVIII ст., у мовах народів Європи з'явилося слово «суспільство», яке засвідчило наявність і постійну присутність нової реальності, відмінної від держави як традиційної форми спільного життя людей.

Вивчення цієї нової реальності, що раптово відкрилася для сприйняття і яка складається з множини станів, груп та об'єднань людей з різними життєвими звичками, способами відчувати та інтерпретувати довколишній світ, з різними можливостями впливати на перебіг подій, але з порівняно стійкими зв'язками між собою і певною мірою взаєморозуміння, стало призначенням соціології. Отже, наука про суспільство намагається дослідити та допомогти уявляти, розуміти і пояснювати те, як людям вдається чи не вдається створювати, підтримувати або руйнувати форми спільного життя, зразки спільних дій і взаємодій.

Останнє і є тим фундаментальним питанням, на яке соціологія намагається давати дедалі нові й нові відповіді, диференціюючись на школи і теоретичні напрями, переосмислюючи власну спадщину, яка ще доступна для огляду, але вже набула статусу класичної, вдосконалюючи засоби спостереження, систематизації та узагальнення. Протягом майже двох століть це питання залишається нез'ясованим. І зовсім не тому, що недоречними виявилися ті відповіді, які давалися раніше, а внаслідок динамічності, рухливості та високої складності предмета пізнання. Давно помічено, що жити в спільноті важко, однак не менш важко й описати суспільне життя.

Розчарування очікує того, хто сподівається за допомогою соціології утвердитися в уявленнях про міцний і непохитний устрій суспільства, раз і назавжди встановлений «соціальний порядок», про можливості його зміцнення чи, навпаки, розхитування, про закони, які приписують хід історії, ритм і темпи змін. На початку третього тисячоліття світ людей стає дедалі менш передбачуваним, кожне нове покоління соціологів самостійно вирішує проблему більш-менш адекватної реконструкції сил і скріплень, які запобігають руйнації людських спільнот, проте самі залишаються непоміченими, діють ніби з-за лаштунків. Вирішити цю проблему неможливо без оновлення самої науки соціології: вона змінюється разом зі зміною світу людей, а вироблені раніше твердження і висновки мають обмежене застосування. Можливо, саме в такій

відкритості новому і несподіваному, у постійному вимаганні від носія соціологічного знання оригінальності та неповторності й полягає особлива привабливість соціології як наукової та навчальної дисципліни – молодій дисципліни для молодих людей.

Саме сьогодні, як ніколи раніше, гостро відчувається дефіцит знань про людину і світ людей. Очевидно, що в перших століттях третього тисячоліття більша частина пізнавальних можливостей людства спрямовуватиметься на ліквідацію цього дефіциту. І якщо соціологія виникла «вчора», то її розквіт очікується «завтра».

Соціологія як одна з гуманітарних дисциплін надає можливість студенту, молодому спеціалісту адекватно відповідати на виклики сучасності, оскільки допомагає виробити системний погляд на суспільство крізь призму діяльності людини. Вивчення соціології у вищому навчальному закладі – це не просто доповнення до формування спеціаліста, котрий буде використовувати її положення у своїй професії, але й ті загальні засади формування духовного світу особи, які завдяки усвідомленню людиною себе як особистості, завдяки виявленню сенсу свого буття, своєї ролі в життєдіяльності людської спільноти, відіграють свою значною мірою визначальну роль у становленні особи як спеціаліста.

ЗМ 1 ЗАГАЛЬНІ ПИТАННЯ ТЕОРІЇ СОЦІОЛОГІЇ

1 СОЦІОЛОГІЯ ЯК НАУКА

Основні поняття й категорії: закон соціальний, категорія соціальна, макросоціологія, метод дослідження, мікросоціологія, об'єкт дослідження, позитивізм, предмет дослідження, соціальне, соціологія, соціологія емпірична, соціологія прикладна, соціологія теоретична, соціологія фундаментальна, теорії середнього рівня.

Приступаючи до вивчення цієї теми, потрібно насамперед з'ясувати, що становить собою соціологія як наука? Поява соціології як самостійної науки була зумовлена розвитком суспільства та суспільствознавства наприкінці XVIII – початку XIX ст. У цей час світ зазнав глибоких соціальних змін, пов'язаних з переходом від традиційного до сучасного індустріального суспільства. Нові форми економічного та політичного життя вимагали конкретного наукового аналізу. Виникла потреба переходу від загальних абстрактних філософських роздумів про суспільство, про тенденції його розвитку до позитивної науки про суспільство як живе функціонуюче

утворення. Оскільки тоді суворі наукові методи продукувалися і використовувалися головним чином природознавством, то й соціологія відчуває його вплив. Її становлення проходить під загальним прапором позитивізму.

Соціологія, подібно до будь-якої науки, має свою історію, яка в загальних рисах являє собою еволюцію поглядів на розвиток суспільства. Розглядаючи найпоширеніші підходи до визначення нижніх меж зародження і виникнення соціального (протосоціологічного) знання, варто акцентувати увагу на таких трактуваннях означеної проблематики:

- 1) початок соціології слід вбачати вже у творчості найвидатніших мислителів Стародавнього світу – Платона й Аристотеля;
- 2) погляди на суспільство мислителів Стародавнього світу і Середньовіччя необхідно розглядати як передісторію соціології;
- 3) на роль «початку соціології» цілком можуть претендувати ідеї французьких авторів епохи Просвітництва.

У сучасній соціології прийнято вести мову про три різновиди критеріїв щодо періодизації історії соціологічного знання: часові, просторові та змістовні. Відповідно до першого критерію визначаються історичні етапи виникнення, утвердження і розвитку соціологічної науки протягом XIX–XX століть. За допомогою просторових критеріїв виділяються країни (континенти), в яких найактивніше розвивається соціологія в ті чи ті історичні періоди (етапи). Нарешті, звернення до змістовних критеріїв означає виокремлення різних напрямів, шкіл, течій, парадигм і найяскравіших представників (персоналістичний підхід). Спираючись на системний підхід, з урахуванням трьох різновидів критеріїв, світову історію соціології можна поділити на три періоди:

- 1) донауковий (протосоціологічний) – до початку XIX ст.;
- 2) класичний – з середини XIX до початку XX ст.;
- 3) сучасний – з 20-х років XX ст.

Протосоціологічне знання

I етап. Соціальне знання Стародавнього світу (від виникнення суспільства до IV ст. н. е.): міф і героїчний епос як основні форми знання (усвідомлення людини і суспільства як частини природи, відсутність яких-небудь наукових уявлень про суспільство; антропоморфізм); наукова думка – Конфуцій, Платон, Аристотель, Полібій та ін. (ототожнення суспільства з державою, проведення переписів населення, практичне вивчення результатів економічної діяльності людини; створення ідеальних соціальних моделей держави і суспільства).

II етап. Погляди на суспільство в епоху Середньовіччя та добу Відродження (IV – початок XVII ст.):

1) теологія і теософія – Аврелій Августин, Тома Аквінський (обґрунтування виникнення і розвитку суспільства як результатів Божої волі, відсутність чітких уявлень про суспільство, заборона практичних наукових пошуків);

2) гуманізм і повернення до античної спадщини – А. Данте, Ф. Петрарка, Л. Валла та ін. (боротьба з теологією, розуміння людини як найвищої цінності, як центру всесвіту, необхідності її участі в управлінні суспільством і соціальних процесах нарівні з Богом);

3) соціальні утопії XVI – початку XVII ст. – Т. Мор, Т. Кампанелла (обґрунтування ідеального суспільства як суспільства соціальної справедливості та загальної рівності, без приватної власності та з чітким розмежуванням прав й обов'язків громад);

4) індивідуалістичні концепції кінця XVI – початку XVII ст. – Н. Макіавеллі, Ж. Боден, Г. Гроцій (дослідження проблеми місця особистості в соціальному середовищі, вивчення проблем політики і влади, детермінантів їх розвитку; концепція державного суверенітету; геополітична теорія; формування системи міжнародного права).

III етап. Соціологічні погляди Нового часу (друга половина XVII – початок XIX ст.): натуралізм у XVII – на початку XIX ст. – Т. Гоббс, Дж. Локк, Ш.-Л. Монтеск'є (розуміння виникнення соціальних явищ як наслідку розвитку явищ природи); філософія історії XVII –XVIII ст. – Д. Віко, М.Ж. Кондорсе, Й.-Г. Гердер (філософське осмислення історії крізь призму розвитку соціальних об'єктів і явищ; становлення культурологічної теорії).

Інституціалізація соціологічної науки. Класичний період (30–90-ті рр. XIX ст.):

1) позитивізм 30–90-х рр. XIX ст. – А. Сен-Сімон, О. Конт (відмова від теоретичних надбань попередніх часів; відкидання філософії як способу пізнання, емпіричне дослідження соціальних фактів, що дають конкретне знання);

2) органіцизм 50–90-х рр. XIX ст. – Г. Спенсер, А. Шеффлс, О. Стронін (порівняння суспільства з живим організмом, розробка еволюціоністського підходу до вивчення соціальних явищ);

3) соціал-дарвінізм 70–90-х рр. XIX ст. – Л. Гумплович, У. Самнер (розуміння виникнення і розвиток соціальних явищ на основі теорії еволюції Ч. Дарвіна, боротьби «усіх плоти усіх»);

4) расово-антропологічна школа – Ж.-А. Гобіно (обґрунтування нерівності рас внаслідок природно-антропологічних чинників);

5) соціологічна теорія марксизму – К. Маркс, Ф. Енгельс (теорія економічної детермінації усіх соціальних процесів; відстоювання ідей соціальної революції).

Період кінця XIX – початку XX ст. (90-ті рр. XIX – 20-ті рр. XX ст.):

1) соціологізм – Е. Дюркгейм (емпіричне вивчення соціальних фактів і їх теоретичне осмислення, дослідження соціального порядку та нестабільності, соціальної норми та патології, аномії суспільства);

2) «розуміюча соціологія» – М. Вебер (дослідження соціальних дій особистості та їх теоретичний аналіз, звернення соціології до особистості);

3) психологічні напрями – Г. Лебон, Ч. Кулі, Г. Тард, З. Фройд (вивчення соціальних явищ на основі психологічних детермінант).

Новітній період у розвитку соціології (30–70-ті рр. XX ст.):

Чиказька школа – Е. Берджес, Р. Маккензі, Ф. Знанецький (дослідження проблем взаємодії суспільства й індивіда, вивчення проблем міста та урбанізації);

Франкфуртська школа – Г. Маркузе, Т. Адорно, М. Горкгаймер (критика буржуазного суспільства та повернення до теоретичних надбань марксизму, неомарксизм як соціальна теорія і соціальний рух);

Структурний функціоналізм – Т. Парсонс, Р. Мертон (обґрунтування теоретичного осмислення соціального процесу, соціальної стабільності та структуризації суспільства; теорія соціальної системи);

Конфліктологія – Л. Козер, Р. Дарендорф (обґрунтування конфлікту як необхідного чинника соціального прогресу, розгляд позитивних (конструктивних) функцій конфліктів у суспільстві).

Сучасний період у розвитку соціології (80-ті рр. XX ст. – сьогодення) – Е. Гідденс, П. Бурд'є, І. Валлерстайн (повернення до досліджень емпіричної соціології).

Термін «соціологія» походить від двох слів: лат. «societas» – «суспільство» та грец. «logos» – «слово», «поняття», «вчення». Таким чином, етимологічно слово «соціологія» – це наука про суспільство. Дуже важливо провести строгий розподіл між об'єктом і предметом соціології. Об'єктом тієї чи іншої науки завжди виступає певна сфера суспільного життя. Прийнято вважати, що об'єктом соціологічного пізнання виступає вся сукупність властивостей, зв'язків і відносин, які носять назву соціальних. Соціальні зв'язки, соціальна взаємодія, соціальні відносини і спосіб їх організації, тобто суспільство як цілісна система є об'єктом соціологічного дослідження.

Зверніть увагу на те, що предмет соціології, оскільки він виступає результатом дослідницьких дій, не може бути визначено однозначно. Справа не тільки в тому, що вивчає наука. Важливо зрозуміти, як вона це робить.

Відповіді на такі різні запитання – «що» та «як» – характеризують відмінність між об'єктом та предметом науки. Питання про предмет науки – це визначення характерного для саме цієї науки кута погляду на об'єкт.

Дуже важливим питанням є питання про основні категорії, основні наукові поняття соціологічної науки. Мова йде про виділення таких вихідних категорій, які лежать у фундаменті науки. Як і у визначенні предмета соціології тут немає єдності думок. Одні вважають, що такою категорією виступає поняття «суспільство», інші – «громадянське суспільство», треті – «соціальна система» або «соціальна структура», четверті – «соціальна група», п'яті – «соціальна спільнота» і т. ін. Враховуючи вищерозглянуту загальну характеристику предмета соціології, найбільш правильною уявляється остання позиція, а саме – визнання ключовою категорією соціології категорії «соціальна спільнота».

Якщо категорії соціології відбивають ті чи інші суттєві сторони, риси, властивості об'єкта цієї науки, то закони соціології виражають глибинні, суттєві, необхідні зв'язки між ними. Це, насамперед, закони дії та взаємодії суспільства, соціальних спільнот, груп та особистостей. Це означає, що соціальні закони регулюють поведінку людей і їхніх груп, визначаючи стосунки між особистостями, їхніми спільнотами, і проявляються в діяльності людей та їхніх об'єднань.

Класифікація законів соціології може бути проведена за різними основами. За ступенем спільності ці закони можуть бути поділені на загальні, тобто такі, що визначають розвиток суспільства, соціуму, соціальної системи як цілого, і спеціальні, тобто характерні для окремого елемента соціальної системи, частини суспільства.

За характером, способом прояву соціальні закони поділяються на динамічні й статичні. Перші виражають жорсткий, однозначний зв'язок між послідовністю подій у конкретних умовах і визначають напрямки, фактори й форми соціальних змін. Другі – детермінують соціальні явища не суворо, а з певною мірою вірогідності, вони відбивають основні напрямки і тенденції соціальних змін у межах збереження даного соціального цілого.

Соціологію можна поділити на теоретичну, спеціальні галузеві соціологічні теорії і прикладну соціологію.

Теоретична соціологія – це багатоманітні концепції, що розглядають різні аспекти соціального розвитку суспільства, а саме: всю сферу соціального життя – соціальні спільноти, соціальні відносини, процеси, інститути. Спеціальні соціологічні теорії – це галузі соціологічного знання, які мають своїм предметом дослідження відносно самостійні, специфічні підсистеми суспільного цілого і соціальних процесів (наприклад, соціологія соціальних

груп, соціологія міста або села, етносоціологія, економічна соціологія, соціологія освіти, соціологія політики, соціологія сім'ї, соціологія культури, соціологія управління та праці тощо).

Прикладна соціологія – практична частина соціологічної науки. Прикладна соціологія являє собою єдність конкретних соціологічних досліджень і спеціальних соціологічних теорій.

Якщо визначення предмета соціології дозволяє отримати відповідь на запитання, що вивчає ця наука, то характеристика її методу повинна дати відповідь на запитання: як, яким чином соціологія підходить до вивчення суспільства. Своєрідність методу соціології полягає, по-перше, у тому, що цей метод не можна правильно зрозуміти без визнання методологічної ролі соціальної філософії відносно соціології та інших суспільних наук. І в цьому плані метод соціології – це перш за все специфічний прояв, конкретизація соціально-філософського методу при всебічному вивченні суспільства як цілісної соціальної системи.

По-друге, в соціології вивчення суспільства саме як цілісної соціальної системи зумовлює широке використання цією наукою методу структурно-функціонального аналізу, згідно з яким кожна сфера суспільного життя (економічна, політична, соціальна або духовна) і кожен її суб'єкт (особистість, клас, нація, сім'я та ін.) розглядаються як відповідні підсистеми і з'ясовуються їх місце й роль у суспільстві (як системі), їх дії та взаємодії. Метод соціології вимагає вивчати суспільство під кутом зору його структури, функціонування та розвитку.

По-третє, в структуру методу соціології включаються методологічні принципи соціологічного дослідження суспільства і на макрорівні, тобто як цілісної соціальної системи, і на середніх рівнях, тобто на рівнях окремих її елементів, підсистем, і на мікрорівні, тобто на рівні міжособистісних взаємовідносин.

По-четверте, одна з найважливіших характеристик методу соціології полягає в тому, що при вивченні соціальної реальності соціологія спирається на її емпіричне дослідження. У межах такого дослідження, у свою чергу, використовуються різноманітні методи: спостереження, опитування, аналіз документів, експеримент та ін.

По-п'яте, як зазначає відомий американський соціолог Нейл Смелзер, соціологічне знання має такі складові: факти, гіпотези й теорії. При цьому соціологічні методи він розглядає як правила й прийоми, за допомогою яких факти, гіпотези й теорії взаємопов'язуються. Під гіпотезою, з якої починається соціологічне дослідження, мається на увазі припущення про причинний зв'язок

одних фактів з іншими, а під теорією – система взаємопов’язаних вихідних положень і гіпотез.

Різноманітність зв’язків соціології з життям суспільства, її суспільне призначення визначається, насамперед, тими функціями, які вона виконує. Основні функції соціології: теоретична, описова, інформаційна, прогностична, ідеологічна.

Як висновок слід відмітити, що в питанні про співвідношення соціології і спеціальних суспільних наук мова може й повинна йти про їх більш чи менш тісний взаємозв’язок, а відтак – і про взаємопроникнення в реальному дослідженні суспільного життя при збереженні предметних кордонів цих наук, але не про поглинання соціологією цих наук.

2 СОЦІОЛОГІЧНИЙ СПОСІБ ДОСЛІДЖЕННЯ

Основні поняття й категорії. Емпірична соціологія, прикладні дослідження, фундаментальні дослідження, види соціологічних досліджень, етапи соціологічного дослідження, мета і завдання соціологічного дослідження, гіпотеза в соціологічному дослідженні, методи збору соціологічної інформації, анкетування, інтерв’ю, спостереження, соціометрія, аналіз документів, експертна оцінка, вибірка.

Соціологічні дослідження – своєрідна відзнака соціологів, що виділяє їх серед представників інших соціальних та гуманітарних наук. Оволодіння соціологічними методами вимагає від дослідника ґрунтовної професійної підготовки не тільки з виключно соціологічних дисциплін, а також із соціальної філософії, психології, етнографії, але й, що зовсім особливо не просто для гуманітаріїв, потрібні певні знання математики, статистичних методів, інформатики і т. ін.

Соціологічне дослідження – це система логічно послідовних методологічних, методичних, організаційно-технічних процедур, яка передбачає отримання достовірних даних та фактів про явища чи процеси, що вивчаються, для їх подальшого використання в соціальному управлінні.

Соціологічне дослідження містить деякі елементи, що притаманні будь-якій науковій діяльності. По-перше, це об’єкт дослідження. У соціології об’єктом дослідження можуть бути будь-які процеси та явища соціальної дійсності (демографічні, екологічні, економічні, соціальні, міжнаціональні, сімейно-побутові та ін.). По-друге, це суб’єкт дослідження (соціолог-дослідник або група соціологів). По-третє, як будь-яке інше дослідження, соціологічне спрямоване на досягнення певної мети і вирішення конкретних завдань. По-

четверте, це засоби, що застосовуються в дослідженні (технічні й організаційні). По-п'яте, це результати дослідження, заради яких воно проводиться.

Основне завдання соціологічних досліджень – добування фактів про соціальну дійсність, її окремі явища, сторони. Запам'ятайте: соціальний факт – це певним чином фіксований, описаний фрагмент соціальної дійсності. Як же вибрати саме ті факти, які допоможуть знайти науково достовірну відповідь на запитання, що цікавлять дослідника, заохотять його до проведення дослідження? Для цього необхідно виокремити випадковий для явища, що вивчається, факт від не випадкових, сконцентрувавши свою увагу на регулярних, масових, інакше кажучи, – типових фактах. Саме для цього соціологічна наука розробила цілу систему наукових процедур. Ці процедури – результат глибоких теоретичних і багаторазових дослідницьких проробок – є надбанням наукової корпорації соціологів.

Соціологічне дослідження складається з трьох основних етапів: підготовчого (розробка програми дослідження), основного (проведення емпіричного дослідження), завершального (обробка й аналіз даних, формування висновків і рекомендацій). Кожний етап включає в себе ряд важливих процедур.

Залежно від складності й масштабності аналізу предмета виділяють три види соціологічного дослідження: розвідувальне (пілотажне), описове, аналітичне.

Найбільш простим видом є розвідувальне (пілотажне) дослідження. Воно будується на спрощеній програмі й охоплює невеликі сукупності, має стислий за обсягом інструментарій. Інструментарій – це методичні документи, за допомогою яких здійснюється збір первинної соціологічної інформації (анкети, бланк-інтерв'ю, питальники, картки для фіксації результатів спостереження чи аналізу документів тощо).

Описове дослідження є більш складним видом соціологічного аналізу. Воно проводиться за розробленою програмою, на базі апробованого інструментарію і застосовується відносно великої спільності людей (наприклад, колектив великого підприємства). Збір інформації тут може бути доповнений методами спостереження, аналізу документів.

Аналітичне дослідження – найбільш поглиблений вид соціологічного аналізу. Воно не тільки описує структурні елементи явища, що вивчається, але й з'ясовує його причини. Підготовка аналітичного дослідження вимагає значного часу, ретельно розробленої програми, інструментарію, попередньої уяви про об'єкт, який вивчається. За методами збору інформації даний вид соціологічного дослідження носить комплексний характер. З гносеологічної

точки зору соціологічне дослідження за об'єктом та процедурою є емпіричним, а за рівнем узагальнення воно може бути й емпіричним, і теоретичним.

Будь-яке дослідження починається з постановки проблеми. Проблема дослідження може бути заданою ззовні якимось замовником або викликана пізнавальним інтересом. Проблема – це завжди протиріччя між знаннями про потреби людей в якихось результативних практичних чи теоретичних діях та відсутністю знань про шляхи й засоби їх реалізації.

Після вибору виду соціологічного дослідження починається його підготовка. Даний етап передбачає розробку програми. Програма є обов'язковим вихідним документом будь-якого соціологічного дослідження, незалежно від того, чи є це дослідження теоретичним або прикладним. Програма, як правило, включає в себе наступні розділи: теоретичний (формулювання й обґрунтування проблеми, цілі, завдання, об'єкт та предмет дослідження, формулювання гіпотез); методичний (обґрунтування вибірки, обґрунтування методів збору даних, методів обробки й аналізу даних); організаційний (робочий план соціологічного дослідження, порядок дослідження підрозділів, розподіл людських та фінансових ресурсів і т. ін.)

Іноді, коли об'єкт дослідження порівняно невеликий і соціолог має сили і можливості його вивчити, він може досліджувати його цілком. Тоді, говорять соціологи, об'єкт дослідження тотожний генеральній сукупності. Генеральна сукупність – це сукупність усіх можливих соціальних об'єктів, яка належить вивченню у межах програми соціологічного дослідження.

Робочий план соціологічного дослідження впорядковує основні етапи дослідження згідно з його програмою, календарними строками проведення, матеріальними та людськими затратами, а також основні процедурні заходи, підбір і підготовку виконавців, характер і порядок роз'яснювальної роботи, передбачає розробку форм контролю за проведенням дослідження. Основними ланками робочого плану є: проба методик збору первинних даних (пілотажне, розвідувальне дослідження); польове обслідування (масовий збір даних на об'єкті); підготовка перших даних для обробки; обробка соціологічних даних (їх аналіз і інтерпретація), викладання результатів дослідження.

Важливий елемент програми – інструкція тому, хто проводить анкетування (інтерв'юєру). В ній коротко формулюються цілі, завдання соціологічного дослідження, основні процедури, які повинен здійснювати дослідник. Указуються місце і термін проведення опитування, коло осіб, з яким треба ввійти в контакт, характер опитування (анонімний, за списком і т. ін.), форма й зміст вступної бесіди з респондентами для роз'яснення цілі дослідження, порядок роботи в ході опитування, процедури, які треба

виконувати з заповненими анкетами. Примітка містить відомості про адресата (кому і в якому вигляді здаються анкети).

Звіт – певна форма підведення підсумків соціологічного дослідження – містить опис усіх розділів програми дослідження. Звіт включає основні висновки, практичні рекомендації, оцінює соціальну та економічну ефективність від реалізації результатів дослідження.

Жоден з методів соціологічних досліджень не є універсальним, але має свої чітко визначені пізнавальні можливості. Найбільш економічним з точки зору затрат праці та фінансів є аналіз документів. Він має й ряд інших переваг у порівнянні з іншими методами. Є два основні типи аналізу документів: традиційний (класичний) і формалізований (контент-аналіз).

Важливий метод соціологічного дослідження – спостереження. У соціологічному дослідженні під спостереженням мається на увазі метод збору первинних емпіричних даних, котрий полягає у свідомому, цілеспрямованому, систематизованому, безпосередньому сприйнятті й реєстрування соціальних фактів, які можна проконтролювати й перевірити.

Метод спостереження в соціології класифікується за такими принципами: за мірою формалізованості (структуралізоване й неструктуралізоване спостереження), залежно від ступеня участі дослідника в ситуації, що вивчається (включене та невключене), за місцем проведення, умовами організації спостереження (польове й лабораторне), за регулярністю проведення (систематичне й несистематичне спостереження) тощо.

Найбільш поширеним методом збору соціологічної інформації є опитування. Опитування передбачає, по-перше, усне чи письмове звернення дослідника до певної сукупності людей – респондентів із запитаннями, зміст яких репрезентує проблему, що вивчається, на рівні емпіричних індикаторів, по-друге, реєстрацію та статистичну обробку отриманих відповідей, а також їх теоретичну інтерпретацію. За формою й умовами спілкування соціолога з респондентом розрізняють письмові (анкетування) й усні (інтерв'ю) опитування, за місцем проживання, за місцем роботи і в цільових аудиторіях (глядачі в кінотеатрах, пацієнти в клініках і т. ін.), очні (особисті) й заочні (звернення з анкетною через газету, телебачення, по телефону), групові й індивідуальні і т. ін.

Найбільш поширений вид опитування – анкетування. Воно є груповим і індивідуальним. Соціологічна анкета – це система запитань, об'єднаних єдиним дослідницьким задумом і спрямованих на з'ясування кількісно-якісних характеристик об'єкта і предмета аналізу. До анкети висувається ряд вимог, яких треба дотримуватись при їх конструюванні. Запитання соціологічних анкет повинні класифікуватися за змістом (про факти свідомості, поведінки,

особу респондентів), за формою (відкриті й закриті, прямі й непрямі), за функціями (основні й неосновні) тощо.

Інтерв'ювання. Цей метод опитування зараз використовується рідше, ніж методи анкетування. Інтерв'ю беруть за місцем роботи, за місцем проживання. Розрізняють три види інтерв'ю: формалізоване, фокусоване, вільне.

Метод експертної оцінки. Для її проведення як методу збирання необхідних даних насамперед формується група добре поінформованих осіб, які відбираються за такими ознаками: професійний статус (посада, науковий ступінь і вчене звання, стаж роботи тощо); результати тестування (з урахуванням оцінки їхньої попередньої діяльності як експертів) та атестації їх колегами.

Соціальний експеримент як метод збирання соціологічної інформації. Для поглибленого аналітичного вивчення соціальної реальності в соціології використовують соціальний експеримент як метод збору інформації про чинники, які на неї впливають, результати та наслідки такого впливу. Це метод одержання інформації в умовах, які контролюються і керуються, тобто в експериментальній групі чи колективі, що вимагає створення відповідної експериментальної ситуації. Головне завдання експерименту полягає в тому, щоб, вибравши для експериментування ту чи іншу групу, впливати на неї певними факторами і стежити за зміною характеристик, які цікавлять дослідників для вирішення завдань управління суспільними процесами.

Соціометричний метод. Перед соціологами постають завдання, які пов'язані з вивченням соціальних і соціально-психологічних процесів у малих групах – бригадах, відділах, малих підприємствах, спеціальних командах тощо. При вивченні таких малих груп ефективно себе зарекомендували методи соціометрії. Термін «соціометрія» походить від сполучення коренів двох латинських слів: «socis» – «товариш», «співучасник» і «metrum» – «вимір». Соціометричний метод застосовується на рівні мікросоціології, тобто на стику соціології та соціальної психології і пов'язаний із вивченням міжособистісних відносин у малих групах. Тому метод соціометричного опитування, в якому основним робочим інструментом є питання соціометричної анкети (тести), дозволяє глибше проникнути у стосунки всередині групи, визначити її лідера.

Заключний етап емпіричного соціологічного дослідження зумовлює обробку, аналіз та інтерпретацію даних, отримання емпірично обґрунтованих узагальнень, висновків і рекомендацій. Завершується емпіричне соціологічне дослідження формулюванням висновків, пропозицій та рекомендацій, які повинні носити конкретний, реалістичний характер, мати необхідні обґрунтування в матеріалах дослідження, підтверджуватися документальними й статистичними даними.

3 ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ СОЦІОЛОГІЧНОЇ НАУКИ

Основні поняття й категорії. Парадигма, соціальний факт, соціальна дія, розуміюча соціологія, ідеальні типи, раціоналізм і раціональність, механічна та органічна солідарність, ціннісний підхід, формальна школа, емпірична соціологія, структурний функціоналізм, конфліктний підхід, неомарксизм.

У вигляді окремої наукової галузі соціологія виникає лише у першій половині XIX ст. під впливом епохальних зрушень у соціальному бутті, що отримали найменування революцій: політичної, економічної, інтелектуальної. Радикальна природа цих змін – новий соціальний порядок, демократизація, бюрократизація державного управління, індустріалізація, урбанізація, секуляризація, раціоналізм і гуманізм, які стали могутніми чинниками, під впливом котрих склалася соціологія.

Огюст Конт (1798–1857) увійшов в історію науки як засновник філософського позитивізму та соціології. Уже самим терміном «позитивний» («позитивізм») О. Конт протиставляє свою філософію і соціологію старим («негативним») уявленням. Інакше кажучи, поняття «позитивне знання» (пізнання) є строго науковим, на відміну від спекулятивного, метафізичного, абстрактного, аморфного, неконструктивного та ін.

Конт вводить так звану лінійну систему класифікації форм наукового знання. Він розміщує науки згідно з історією їх виникнення і розвитку і у зв'язку із залежністю одна від одної, коли знання попередньої науки є необхідною умовою для розвитку і знання наступної: математика – астрономія – фізика – хімія – фізіологія (біологія) – соціальна фізика (соціологія).

Ця залежність однієї науки від другої зумовила пізню появу соціальної фізики – соціології. Соціологія теж абстрактна наука, що не має прикладного характеру; вона одна з найскладніших у контівській системі, оскільки вивчає конкретний об'єкт – суспільство, людину, які є найбільш складними явищами.

Конт не лише вводить новий термін, а й розробляє досить повну систему соціологічного знання, окреслює предмет, структуру, визначає пізнавальні засоби і можливості нової науки. Він виступає за необхідність створення «позитивної соціології» як науки, що спирається на дані спостереження, експерименту, порівняльного та історичного методів.

Соціологічна система *Герберта Спенсера* (1820–1903) ґрунтується на трьох основних елементах: еволюційній теорії, органіцизмі та вченні про соціальні організації – інститути.

Ідея еволюції Г. Спенсера спиралася на науковий природничий матеріал, свій еволюціонізм він поширював на всі без винятку явища природи та

суспільства – космічні, хімічні, біологічні, соціальні. Спенсер вважав, що навіть такі феномени, як психологія і культура, – природні за своїм походженням і тому розвиваються за законами природи, а отже, й еволюції.

Еволюція – це поступовий процес безперервної інтеграції матерії, що перетворює її з невизначеної і непов'язаної однорідності (маси елементів) у визначену різнорідність. Зокрема, сонячна система виникає з розсіяної і безладної матерії та утворює взаємопов'язану компактну систему планет. Суспільство виникає як об'єднання людей у зв'язку зі зростанням їх чисельності чи поступовим злиттям маленьких володінь у провінції, королівства та імперії.

Г. Спенсер категорично виступає проти соціальних революцій і навіть радикальних реформ, які неодмінно порушують і руйнують природний процес еволюційного розвитку, що призводить до занепаду суспільства, спричиняє конфлікти, безладдя та зубожіння. Учений розглядає соціальні революції як історичні патології і порівнює їх із тими наслідками для організму, які спричиняються захворюванням шлунка.

В аналізі суспільства та соціальних явищ спенсерівська соціологічна система спирається на принципи організму, оскільки в ній соціальна система уподібнюється живому організмові. Виходячи зі свого еволюційного вчення, зокрема «закону групування», Г. Спенсер показує, що на фазі надорганічної еволюції виникають і розвиваються спеціалізовані «соціальні органи», які він назвав «соціальними інститутами». Сукупність взаємодіючих інститутів утворює цілісну соціальну організацію – суспільство.

В «Основах соціології» Спенсер виокремлює й аналізує шість типів соціальних інститутів: домашні (сім'я, шлюб), обрядові чи церемоніальні, політичні, церковні (релігійні), професійні та промислові. Він розкриває, як історично завдяки розвитку соціальних інститутів у суспільстві відбулася еволюція стосунків між людьми (від первісної людини до сучасної) внаслідок еволюції знання, мови, моралі, мистецтва, зростання інтелектуального потенціалу суспільства тощо.

Марксизм, на відміну від гегельянства, позитивізму чи функціоналізму, виступає не лише як напрям теоретичної думки, а і як впливова течія суспільно-політичної думки, що тісно пов'язана з масовими соціальними рухами минулого і нашого сторіччя (насамперед із соціалістичним робітничим рухом). Багато сучасних західних соціологів, критично сприймаючи зміст цієї концепції, не заперечують водночас історичних заслуг *Карла Маркса* (1818–1883) у формуванні та розвитку соціологічної думки. Його ім'я називають поряд з іменами Конта, Дюркгейма, Вебера та інших класиків цієї науки.

Результати теоретичних розв'язок К. Маркса у соціологічній галузі можна звести до трьох основних моделей: базису-надбудови, «органічної цілісності суспільства» та «діалектичного розвитку» його.

Відносно Марксової ідеї «базису-надбудови», потрібно відзначити таке: ті функції, які згідно з Контом і його послідовниками мала виконувати соціологія, фактично вже виконує, як переконаний Маркс, політична економія – наука про економічну структуру суспільства.

У творах К. Маркса категорії економічної науки виступають чимось на зразок універсального ключа практично до всіх філософських, політичних та культурологічних проблем. Зокрема, торкаючись фундаментальної проблеми філософської антропології – проблеми сенсу людського існування («сутності людини»), Маркс намагається прямо й безпосередньо пов'язати її з дією механізмів поділу суспільної праці і функціонування інститутів приватної власності та грошей. Автор переконаний, що перебудова економіки на комуністичних засадах, ліквідація приватної власності та тотальне усупільнення всього дають ключ до вирішення «останніх питань» людського буття.

Згідно з матеріалістичним розумінням історії система матеріально-виробничих відносин становить першооснову, «базис», на якому ґрунтуються всі інші стосунки людей – правові, політичні, ідеологічні. Не менш важливу роль у Марксовому розумінні суспільства відіграє «принцип діалектичного розвитку». Йдеться насамперед про відношення єдності і взаємозаперечення між різними структурними рівнями й елементами суспільства, а також між різними фазами його розвитку. Діалектичний принцип орієнтує на вивчення процесів суспільної динаміки як певних фаз, де гармонійні зв'язки порушуються дисонансами і конфліктами, розв'язання яких дає підставу до відновлення гармонії на якісно іншому рівні.

Особливо плідною у науковому відношенні виявилася ідея діалектичного поєднання об'єктивних і суб'єктивних факторів суспільного розвитку. Марксова соціологічна теорія протягом століття була джерелом, вихідною точкою низки концептуальних підходів до пояснення суспільних процесів. Їх багатогранність зумовила широке розмаїття різних концепцій, що спиралися на ту чи іншу частину теоретичної спадщини видатного вченого.

Щодо соціологічної концепції *Еміля Дюркгейма* (1858-1917), слід звернути увагу на те, що вихідним моментом його наукових пошуків стало прагнення вичленити як предмет соціології таку реальність, якою не займається жодна з інших наук. Згідно з твердженням ученого, такими є соціальні факти, які у сукупності складають соціальну реальність в цілому.

Відмітна ознака соціальних фактів – їх незалежне від індивідів буття і здатність чинити на останніх примусовий вплив. Соціальне як вияв колективних утворень є реальністю вищого типу. Колективні вірування, почуття, уявлення – суть цілісності, вони не зводяться до індивідуальних психічних станів. Не можна, підкреслює французький соціолог, виводити колективні уявлення з індивідуальних, як не можна виводити суспільство з індивіда, ціле – з частин, складне – з простого. Причини соціальних фактів треба шукати в інших соціальних фактах, а не в стані індивідуальної свідомості. Наприклад, якщо людину позбавити мови, мистецтва, науки, моралі, вірувань, то вона деградує до рівня тварини. Характерні атрибути людської природи походять від суспільства. Але, з іншого боку, суспільство не існує і не живе інакше, як тільки в індивідах і завдяки їм.

Важливої методологічної ваги Е. Дюркгейм надає поняттям соціальної норми і соціальної патології. Свої міркування на цю тему він називає правилами щодо розмежування нормального і патологічного. Французький вчений вважає за можливе розмежовувати між «здоровим» і «хворим» у різних категоріях соціальних явищ і переконаний в існуванні об'єктивних критеріїв зазначеного розмежування. Такою ознакою може бути поширеність певного явища по всьому «суспільному полю» або, навпаки, його рідкісність, винятковість.

Торкаючись проблеми злочинності, Дюркгейм виступає проти загальноприйнятого розуміння злочину як соціальної патології, оскільки за всіма ознаками його можна вважати за нормальний факт. Підтвердженням цьому є, на його думку, поширеність злочинності в усіх без винятку суспільствах, статистичні коливання її динаміки і, нарешті, історична й регіональна відносність критеріїв розмежування між нормою і виходом за її межі, злочином. Однак, зауважує він, існування злочинності нормальне доти, доки воно не сягає певного для кожного суспільства рівня, котрий, на його думку, може бути встановлений емпіричним шляхом.

Особливе значення Е. Дюркгейм приділяв з'ясуванню природи зв'язків солідарності між людьми, що об'єднуються в певний «суспільний вид». Суспільство, на думку французького вченого, взагалі немислиме без солідарності людей. Реально існують і доступні спостереженню різні форми солідарності: родинна, професійна, релігійна, національна та ін.

У пошуках джерел солідарності соціолог звертається до суспільного поділу праці. Він вважає, що, обмінюючись продуктами своєї діяльності, члени суспільства потрапляють у залежність один від одного. У цьому плані суспільний поділ праці інтегрує індивідів, забезпечує єдність соціального організму, створює почуття солідарності.

Е. Дюркгейм, як і його сучасники, був свідком посилення соціальних конфліктів і глибокої кризи цінностей. Моральна дезорганізація, доводить соціолог, не менш небезпечна в соціальному відношенні, ніж дезорганізація економічна. Одним із промовистих свідчень моральної дезорганізації суспільства, його переходу до стану неупорядкованості (тобто відходу від нормального стану соціальності) виступає зростання кількості самогубств у провідних західноєвропейських країнах.

Самогубство розглядається Дюркгеймом як соціальний факт, тобто насамперед як об'єктивно існуючий, незалежний від індивідуальних психологічних мотивів процес зміни станів колективної свідомості, який піддається статистичному аналізу. Про це свідчить стабільність відсотку самогубств у різних народів (це число стабільніше, ніж відсоток загальної смертності). Дати раціональне пояснення цьому факту і мусить соціологія.

Наукові розробки *Макса Вебера* (1864–1920) належать до так званої гуманістичної соціології. Представники гуманістичної соціології вважали, що соціальні явища не є об'єктами, які належить вивчати за допомогою методів природознавчих наук. Онтологічний статус соціальної дійсності вимагає застосування інших – відмінних від природознавства – стандартів науковості.

У цілому для гуманістичної соціології характерно робити акценти на визначенні соціальних фактів зсередини, а не ззовні. Її представників більше хвилюють цілі індивідів, ніж їхня зовнішня поведінка, вони цікавляться не стільки об'єктивною ситуацією, в якій опиняються індивіди, скільки тим, як саме вони витлумачують дану ситуацію. Вебера цікавить не всіляка взаємодія індивідів, а тільки така, в якій ті беруть участь усвідомлено.

Значну увагу М. Вебер приділяє питанню про суб'єктивну позицію дослідника-гуманітарія. Наукове дослідження, на його думку, мусить бути максимально об'єктивним, тобто таким, що ґрунтується на фактах і тільки на них. А це значить, що власне ставлення дослідника до об'єкта дослідження має залишатися «поза дужками» дослідницького процесу.

Соціологію М. Вебер визначає як науку, що намагається пояснити свій предмет – соціальну дію – на основі розуміння. Розуміння для німецького соціолога є специфічною категорією, за допомогою якої можна пояснити людську поведінку. При цьому «дією» він називає будь-які вчинки людей, з якими останні пов'язують певний суб'єктивний смисл. Як синонім «дії» соціолог іноді вживає вираз «поведінка».

Об'єктом соціологічного аналізу в працях М. Вебера виступають також політичні та правові відносини минулого й сучасного. Політика, як підкреслює вчений, означає передусім прагнення до прямої участі у здійсненні влади або принаймні прагнення впливати на її розподіл усередині держави чи між

державами. Хто займається політикою, той прагне влади або заради неї намагається досягти певних ідеальних чи егоїстичних цілей. У свою чергу, влада реалізується в певних системах відносин панування та підпорядкування.

Ще одним напрямком наукових досліджень М. Вебера виступає соціологія релігії. Веберівські дослідження світових релігій ґрунтуються на величезному масиві емпіричного аналізу економічного життя і соціальної структури східних суспільств. Виникнення релігій М. Вебер пояснював одвічною потребою людини в гармонізації стосунків між нею і космосом, природою, оточуючим світом. На відміну від первісної магії, котра є формою примітивної раціоналізації відносин між людиною й світом, світові релігії виступають як складні раціоналізовані системи етичної регуляції людської поведінки. Кожна з них спирається на детально опрацьоване вчення святих книг про потойбічного, позасвітового Бога, котрий оцінює людські вчинки категоріями добра і зла. У порівнянні з божою досконалістю світ завжди недосконалий; тому кожна з релігій своїм способом вимагає дистанціювання від світу і його порядків (вчення про аскезу). Нарешті, кожна зі світових релігій функціонує завдяки діяльності верстви фахівців – служителів культу, а також верстви «носіїв» – тих, серед кого вона найпоширеніша. Веберівська соціологія релігії фактично є соціологією світової культури. Тож не випадково ідеї Вебера викликають сьогодні велику зацікавленість не лише істориків і соціологів, а й культурологів.

Час засвідчив високу плідність ідей німецького соціолога. Деякі з них стали вихідним пунктом нових соціологічних напрямків. Це стосується насамперед розуміючої соціології. Розробки вченого мають основоположне значення і для впливової нині теорії соціальної дії. Веберівські ідеї використовуються у сучасних концепціях соціології культури, науки, управління. Те саме треба сказати і щодо економічної та історичної соціології, теорії соціальної структури, соціальних інститутів, конфліктів та змін. У працях Вебера запропоновані також перспективи для критичного переосмислення та більш глибокого вивчення різних ціннісно-нормативних систем, культурних кругів, проблем релігії, етики, раціональності.

Розвиток соціології у XX ст. багато в чому виходить із принципів, що були розроблені Вебером і Дюркгеймом. Новітній період розвитку соціології характеризується виникненням багаточисельних шкіл і напрямків, кожен з яких по-своєму унікальний і вимагає дуже уважного і серйозного ставлення до себе, бо розкриває перед нами ту чи іншу перспективу (а часто й декілька) розгляду суспільства. Причому, як уже було зазначено, жодна з цих шкіл не може дати абсолютно несуперечливе, універсальне теоретичне пояснення всієї багатоманітності соціального світу.

Характерна особливість сучасної соціології як раз і полягає в тому, що вона висуває декілька парадигм, визнаючи їх рівноцінними й взаємодоповнюючими. Причому така різноманітність соціологічних парадигм зовсім не свідчить про слабкість або про нерозвинутість соціології. Напроти, чим більш різноманітні парадигми й соціологічні теорії, тим у цілому ми все більше наближаємося до розуміння соціальної реальності або тим краще ми «конструємо» її. Серед різних шкіл соціології XX ст. найчастіше виділяють чотири напрями, чотири наукові парадигми: емпіричну соціологію, функціоналістську соціологію, конфліктологічні теорії та символічний інтеракціонізм (взаємодію).

ЗМ 2 СУСПІЛЬСТВО ЯК СОЦІАЛЬНА СИСТЕМА

4 СУСПІЛЬСТВО. СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА

Ключові терміни та поняття. суспільство, система, «нова екологічна парадигма», «парадигма людської винятковості», «посттоталітарний синдром», система, соціальна структура суспільства, стан.

Слово «система» в перекладі означає «ціле, складене з частин». Таким чином, система – це будь-яка безліч елементів, якимсь чином сполучених один з одним і завдяки цьому з'єднанню утворюючих певну цілісність, єдність.

Потрібно виокремити деякі загальні ознаки будь-якої системи:

- 1) це завжди сукупність якихось елементів;
- 2) елементи ці знаходяться між собою в певному зв'язку;
- 3) завдяки даному зв'язку сукупність утворює єдине ціле;
- 4) це ціле володіє якісно новими властивостями, що не належать окремим елементам, доки вони існують порізно.

Такі нові властивості, що виникають в новому цілісному утворенні, в соціології називають емерджентними (з англ. «з'являтися», «виникати»).

Далі розглянуті основні системологічні поняття, які описують будову систем, а саме:

1. *Елемент.* Це неподільний компонент системи при заданому способі розчленовування. Кажучи про елемент, необхідно підкреслити, що будь-який елемент не піддається опису поза його функціональними характеристиками, тією роллю, яку він грає в системі як цілому. Іншими словами, з погляду системи не так важливе те, який елемент сам по собі, а важливо, що саме він робить, чому служить в рамках цілого.

2. *Цілісність*. Це поняття характеризує відособленість системи, протиставленість її оточенню, всьому, що лежить поза неї.

3. *Зв'язок*. На це поняття полягає основне смислове навантаження термінологічного апарату. Це зрозуміло: системна природа об'єкта розкривається, насамперед, через його зв'язки – як внутрішні, так і зовнішні.

Теорія соціальних систем зобов'язана своєю появою двом соціологам – Т. Парсонсу і Р. Мертону. Хоча в роботах цих двох авторів є значні відмінності, обидва вони можуть розглядатися як засновники школи, що має назву структурний функціоналізм. Це такий підхід до суспільства, який розглядає останнє як систему, що розвивається, кожна частина якої функціонує тим або іншим способом у зв'язку зі всіма іншими. Тоді будь-які дані про суспільство можуть розглядатися з погляду того, наскільки вони функціональні або дисфункціональні з погляду підтримки соціальної системи. Відповідно до цього підходу можна стверджувати, що соціальні системи не складаються з людей, люди просто беруть участь в системах, утворюючи своєрідну «оболонку» життєдіяльності людей. Структури – це просто позиції (статуси, ролі) індивідів в системі. Система не змінить своєї структури, якщо якісь конкретні індивіди перестануть брати участь в ній, випадуть зі своїх «осередків», а їх місце займуть інші індивіди.

Далі перейдемо до поняття «суспільство» – основоположної категорії сучасної соціології, яка трактує його в широкому сенсі як частину матеріального світу, що відокремилася від природи і історично розвивається як сукупність всіх способів взаємодії і форм об'єднання людей, в яких виражається їх всебічна залежність один від одного, а у вузькому сенсі – як структурно або генетично певний рід, підвид спілкування. Іншими словами, суспільство – це сукупність стосунків між людьми, що історично розвивається, складається в процесі їх життєдіяльності.

У сучасній соціології суспільством прийнято вважати об'єднання людей, яке має такі ознаки:

- 1) не є частиною якоїсь іншої крупнішої системи;
- 2) його поповнення йде головним чином за рахунок дітородіння;
- 3) має власну територію;
- 4) має власну назву і історію;
- 5) існує довше за середню тривалість життя окремого індивіда;
- 6) має розвинену власну культуру.

Можна зробити висновок про те, що суспільство – це люди, що взаємодіють на певній території і мають загальну культуру. Для підтримки цілісності суспільства деякі соціологи називають такі необхідні його

властивості, як комунікація між його членами, виробництво і розподіл товарів і послуг, захист членів суспільства, контроль за поведінкою.

Далі проаналізуємо категорію «суспільство» безпосередньо як основну категорію соціології з чотирьох загальноприйнятих позицій: Герхарда Ленськи, що описав шляхи зміни людських суспільств в за останніх 10 тис. років. Він пояснив важливість для соціального життя технології і її революційних наслідків; Карла Маркса – в основі суспільства лежить соціальний конфлікт, який виникає зі способу виробництва матеріальних благ; Макса Вебера, який вказував на те, що суспільство формується під впливом ідей. Традиційне мислення примітивних суспільств Вебер порівняв з раціональним, яке переважає в сучасному способі життя; Еміля Дюркгейма, який виявляв різні зв'язки, що сполучають традиційні суспільства з сучасними.

Щоб позначити зміни, що відбуваються у міру того, як суспільство набуває нової технології, Ленськи використовував термін соціокультурна еволюція: суспільства з примітивною технологією майже не контролюють природу і, отже, здатні підтримувати лише трохи людей. Технологічно розвинені, навпаки, підтримують величезні маси людей, життя яких відрізняється великою різноманітністю. Крім того, чим більш об'ємною є технологічна інформація, яку має в своєму розпорядженні суспільство, тим швидше воно змінюється. Спираючись на праці Ленськи, необхідно описати п'ять типів суспільств залежно від їх технології: мисливців і збирачів; землеробські і скотарства; аграрні; індустріальні; постіндустріальні.

Далі розглянемо суспільство за К. Марксом – як сукупність стосунків, що історично розвивається, між людьми, які складаються в процесі їх спільної діяльності. Ключем до розуміння суспільства у Маркса є ідея соціального конфлікту, боротьби між сегментами суспільства за цінні ресурси, найголовнішою формою конфлікту був класовий конфлікт, що породжується тим способом, яким суспільство проводить матеріальні блага.

Особливо звернути увагу на те, що капіталізм породжує відчуження – відчуття самоти і страждання, викликане безсиллям. Маркс вказав чотири форми відчуження:

- відчуження від процесу праці. У ідеалі люди трудяться, щоб задовольнити свої безпосередні потреби і розвинути потенціал своєї особи. Капіталізм, проте, позбавляє робочих права брати участь в обговоренні того, що вони виробляють і як вони це роблять;

- відчуження від продуктів праці. Продукт праці належить не робочим, але капіталістам, що продають його і одержують прибуток. Тому, міркував Маркс, чим значніше особистий внесок робочих в їх працю, тим більше вони втрачають;

– відчуження від інших робочих. Праця, як заявляв Маркс, дає людям можливість налагодити зв'язки в общині. Проте індустріальний капіталізм позбавляє атмосфери співпраці, наповнюючи трудову діяльність духом конкуренції;

– відчуження від людської суті. Індустріальний капіталізм приводить до відчуження робочих від їх особових можливостей.

Далі розглянемо концепцію суспільства М. Вебера. Згідно з Вебером, ключем є ідеї, особливо переконання і цінності, оскільки сучасне суспільство автор вважав за продукт не тільки нової технології і капіталізму, але і нового образу мислення. Вебер порівнював соціальні форми, що виникали в різні часи і різних країнах. При цьому він спирався на ідеальний тип – абстрактне твердження про найважливіші особливості будь-якого соціального феномену. М. Вебер підкреслював, що члени доіндустріальних суспільств занурені в традицію, а індустріальних капіталістичних – раціональні. Під традицією Вебер розумів настрої і вірування, що передаються з покоління в покоління. Але, за твердженням Вебера, в сучасних суспільствах люди віддають перевагу раціональності – цілеспрямованому, тверезому розрахунку найбільш ефективних шляхів виконання окремого завдання.

Далі розглянемо теорію Е. Дюркгейма. Він встановив, що суспільство існує поза нами самими. Воно щось більше, ніж утворюючи його індивіди; живе своїм власним життям, яке виходить за рамки нашого особистого досвіду. Суспільство існує задовго до нашого народження; формує нас, поки ми живемо, і залишається після того, коли нас не стане. Зразки людської поведінки – культурні норми, цінності і переконання – існують як сталі структури і тому є соціальними фактами, які володіють об'єктивною реальністю, зовнішньою по відношенню до життя індивідів.

Отже, суспільство, створене людьми, починає жити власним життям і вимагає певної міри покори від своїх творців. Реальність його існування ми усвідомлюємо протягом життя або коли стикаємося із спокусами і відчуваємо на собі тиск моральних норм.

Дюркгейм стверджував, що суспільство перебуває не лише «поза нами», але і «всередині нас». Іншими словами, особа кожної людини формується завдяки інтерналізації соціальних фактів. Наші дії, думки і відчуття – наша людяність – почерпнуті із суспільства, яке вигодовує нас. Воно також регулює і нашу поведінку за допомогою моральної дисципліни.

Суспільство – це система, і тому є сукупністю елементів, що знаходяться у взаємозв'язку, утворюючих єдине ціле, здатне у взаємодії із зовнішніми умовами змінювати свою структуру. Ця система соціальна, тобто пов'язана з життєдіяльністю людей і їх взаєминами. Суспільство має внутрішню форму

організації, тобто свою структуру, виявлення її компонентів вимагає аналітичного підходу з використанням різних критеріїв. Під структурою суспільства розуміється його внутрішній устрій.

Далі відзначимо, що залежно від прояву життя людей суспільство підрозділяється на економічну, політичну і духовну підсистеми, що іменуються в соціології соціальними системами (сферами суспільного життя).

Суспільство, як цілісна соціокультурна система, складається з великої кількості підсистем з різними системоутворювальними інтегральними якостями. Одним із найважливіших типів соціальних систем є соціальні спільноти.

Соціальна спільнота – це реально існуюча сукупність індивідів, що емпірично фіксується і відрізняється відносною цілісністю та виступає самостійним суб'єктом соціальної дії, поведінки. Соціальні спільноти – це не сума індивідів, соціальних груп або інших соціальних утворень, а цілісність з відповідними характеристиками цілісних систем. Соціальні спільноти є об'єктами соціальної взаємодії. Це означає, що вони самі є джерелами свого розвитку, саморуху. Становлення і функціонування соціальної спільноти відбувається на основі соціальних зв'язків, соціальної взаємодії і відносин.

Складна сукупність ознак дає можливість поділяти всі спільноти на два найбільш широкі підкласи: масові та групові утворення.

Таким чином, соціальна структура – це стійкий зв'язок елементів у соціальній системі. Основними елементами соціальної структури суспільства є індивіди, що займають певні позиції (статус) і виконують певні соціальні функції (ролі), об'єднання цих індивідів на основі їхніх статусних ознак у групи, соціально-територіальні, етнічні та інші спільноти. Соціальна структура виражає об'єктивний поділ суспільства на спільноти, класи, верстви, групи і т. ін., вказуючи на різне положення людей відносно один одного за багатокількісними критеріями.

5 СОЦІАЛЬНІ ІНСТИТУТИ СУСПІЛЬСТВА

Основні поняття й категорії. Інституціоналізація, основні етапи інституціоналізації, соціальний інститут, функції і види соціальних інститутів, дисфункція соціальних інститутів, соціальна організація, формальна і неформальна організація, управління, бюрократія.

«Соціальний інститут» – це стійкі форми організації і регулювання суспільного життя. Інститут можна визначити як сукупність ролей і статусів, призначених для задоволення певних соціальних потреб.

Потрібно зупинитися на тому, що термін «соціальний інститут» як в соціології, так і в повсякденній мові або в інших гуманітарних науках виступає в декількох значеннях. Сукупність цих значень можна звести до чотирьох основних:

- термін «інститут» може відноситися до певної групи осіб, покликаних до виконання справ, важливих для спільного життя. У цьому значенні інститутом ми називаємо певну групу людей, що виконують суспільні громадські функції;

- цей термін може позначати значити певні організаційні форми комплексу функцій, що виконуються деякими членами від імені всієї групи;

- інколи цим терміном позначається сукупність матеріальних установ і засобів діяльності, що дозволяють деяким уповноваженим індивідам виконувати суспільні громадські безособові функції, що мають на меті задоволення потреб або регулювання поведінки членів груп;

- іноді інститутами називаються деякі соціальні ролі, особливо важливі для групи.

Кожний соціальний інститут характеризується наявністю мети своєї діяльності, певними функціями, що забезпечують досягнення такої мети, набором соціальних позицій і ролей, типових для цього інституту. На підставі зазначеного вище можна сформулювати таке визначення: соціальні інститути – це організовані об'єднання людей, що виконують певні соціально вагомі функції та забезпечують спільне досягнення цілей на основі соціальних ролей, що їх виконують члени, які задаються соціальними цінностями, нормами і зразками поведінки.

Далі потрібно відзначити, що ми можемо говорити про різні способи визначення соціальних інститутів: матеріальні, формальні і функціональні. У всіх цих підходах ми можемо, виділити певні загальні елементи, які і утворюють основний компонент соціального інституту.

Розглянемо види соціальних інститутів. Всього існує п'ять фундаментальних потреб і п'ять основних соціальних інститутів:

- потреби в добуванні коштів для існування (інститут виробництва);
- потреби в безпеці і порядку (інститут держави);
- потреби у відтворенні роду (інститут сім'ї);
- потреби в передачі знань, соціалізації підростаючого покоління (інститути освіти);
- потреби у вирішенні духовних проблем (інститут релігії).

Виокремимо функції соціальних інститутів. Кожний інститут виконує свою, притаманну йому соціальну функцію. Сукупність цих соціальних

функцій складається в загальні соціальні функції соціальних інститутів як певних видів соціальної системи:

- створюють можливість членам суспільства задовольняти різного роду потреби;
- регулюють дії членів суспільства в рамках у рамках соціальних відносин, тобто забезпечують виконання бажаних дій і здійснюють репресії по відношенню до небажаних дій;
- забезпечують стійкість суспільного життя, підтримуючи і продовжуючи безособові суспільні функції;
- здійснюють інтеграцію прагнень, дій і стосунків індивідів і забезпечують внутрішню згуртованість спільності.

Функції управління й контролю здійснюються через систему соціальних норм, які реалізують відповідні типи поведінки: моральні й правові норми, звичаї, адміністративні рішення і т. ін. Соціальні інститути управляють поведінкою індивіда через систему заохочень і санкцій.

Далі доцільно розглянути базові характеристики соціальних інститутів:

1. Інститути сприймаються індивідами як зовнішня реальність.
2. Інститути сприймаються індивідом як об'єктивна реальність.
3. Інститути володіють примусовою силою.
4. Інститути володіють моральним авторитетом.
5. Інститути володіють якістю історичності.

Формування в суспільстві чітко налагоджених, регламентованих, контрольованих і стійких взаємодій – головний шлях розвитку суспільства, розвиток суспільства значною мірою відбувається через розвиток соціальних інститутів. Чим ширша інституціоналізована сфера в системі соціальних зв'язків, тим більшими можливостями володіє суспільство. Різноманіття соціальних інститутів, їх розвиненість – це, мабуть, найвірніший критерій зрілості суспільства, показник того, наскільки воно здатне надійно, стійко, на професійному рівні задовольняти різноманітні потреби індивідів. Розвиток соціальних інститутів виявляється в двох основних варіантах: по-перше, у виникненні нових соціальних інститутів, по-друге, в розвитку, вдосконаленні соціальних інститутів, що вже склалися.

Потрібно зазначити, що становлення і формування інституту в тому вигляді, як ми його спостерігаємо, займає достатньо тривалий історичний період, і такий процес називається в соціології *інституціоналізацією*. Інакше кажучи, інституціоналізація – це процес, за допомогою якого певні види соціальної практики стають регулярними і тривалими, щоб бути описаними, як інститути.

Передумови інституціалізації: 1) виникнення певних суспільних потреб в новому вигляді і типах соціальної практики і відповідних їм соціально-економічних і політичних умов; 2) розвиток необхідних організаційних структур і пов'язаних з ними норм і правил поведінки; 3) інтерналізація індивідами нових соціальних норм і цінностей, формування на цій основі нових систем потреб особи, ціннісних орієнтацій і очікувань.

Завершенням процесу інституціалізації є новий вигляд суспільної громадської практики, що складається.

Сім'я – це соціальний інститут, представлений у всіх суспільствах, об'єднуючий людей у групи, щоб вони могли спільно народжувати і виховувати дітей. Синонімом до сімейних зв'язків є спорідненість – соціальний зв'язок, заснований на кровних, шлюбних зв'язках або встановлений в результаті усиновлення або удочеріння. Сім'ю, де людина народжується і куди, окрім неї самої, входять його батьки і рідні брати й сестри, іноді називають орієнтаційною, оскільки вона відіграє визначальну роль в соціалізації індивіда. Ставши дорослим, людина створює прокреаційну сім'ю, щоб народжувати і виховувати власних або прийомних дітей. Розрізняють також нуклеарну і розширену форму сім'ї.

Зупинимось на формі *шлюбу* – узаконеного і, передбачувано, тривалого зв'язку, що зазвичай має на меті як економічну кооперацію, так і сексуальні стосунки та виховання дітей, який люди, як очікується, підтримуватимуть. Нині дехто заперечує те, щоб сім'єю визнавалися тільки подружні пари, які мають дітей, бо подібний підхід нав'язує єдиний моральний стандарт. Багато корпоративних і урядових програм базуються на цьому, традиційному, визначенні, тому не об'єднані офіційними шлюбними зв'язками, але такі, що живуть разом гетеро- або гомосексуальні пари виявляються позбавленими медичних і інших пільг, що надаються загальноприйнятому подружжю. Проте все частіше визнають як сім'ю не тільки ті, які зв'язані шлюбними або кровними зв'язками, але й людей, духовно близьких один одному, які вважають себе сім'єю, заснованою на взаємній прихильності.

Можна відзначити, що в доіндустріальних суспільствах люди значно ширше тлумачили сім'ю, визнавали такою і розширену сім'ю (сімейну одиницю, що включає не тільки батьків і дітей, але й інших родичів). Проте індустріалізація, наслідком якої стали збільшені соціальна мобільність і географічна міграція, започаткувала нуклеарні сім'ї (сімейні одиниці, що складаються з одного або двох батьків і їхніх дітей).

Підкреслимо, що у виборі шлюбного партнера розрізняють правила ендогамії (шлюб між людьми з однієї соціальної категорії), коли вибір шлюбного партнера обмежується особами того самого віку, раси, конфесії або

соціального класу. Екзогамія, навпаки, характеризує шлюби між людьми з різних соціальних спільнот і груп.

Потрібно зазначити, що законодавство індустріальних суспільств виокремлює моногамію (одношлюбність) – шлюб, що об'єднує двох партнерів (давньогрец. «*monos*» – «один» і «*gamos*» – «шлюб»). Проте велика кількість розлучень і повторних шлюбів дозволяє припустити, що, можливо, для визначення «шлюбної практики» більше підходить термін послідовна (серійна) моногамія. В Африці і Південній Азії допускають полігамію – шлюб, що об'єднує трьох або більше людей (давньогрец. «*poly*» – «багато» і «*gamos*» – «шлюб»). Відомі дві форми полігамії: полігінія – шлюб між одним чоловіком і двома або більше жінками (давньогрец. «*poly*» – «багато» і «*gynē*» – «дружина»). У багатьох азійських і африканських країнах вона дозволена законом, це поширена форма шлюбу. Тут позначається вплив ісламської традиції. Поліандрія (давньогрец. «*poly*» – «багато» і «*andros*» – «чоловік») – шлюб між однією жінкою і декількома чоловіками.

Суспільство регулює не тільки вибір шлюбного партнера, але й визначає, де повинне жити подружжя. У доіндустріальних суспільствах більшість молодят селилися разом з батьками одного з них, які їх захищали і економічно підтримували. Найбільш поширеним способом мешкання є патрилокальність (буквально з давньогрец. – «місце знаходження отця»). Це форма мешкання, коли подружня пара проживає разом з сім'єю чоловіка або поблизу від неї. У деяких суспільствах більш поширений інший спосіб – патрилокальність (дослівно – «місце знаходження матері») – це така форма мешкання, коли подружня пара живе разом з сім'єю дружини або поблизу від неї. Зовсім іншу форму демонструють індустріальні суспільства. Якщо дозволяють фінанси, молоді надають перевагу неолокальності (давньогрец. «нове місце»). Це форма мешкання, коли подружня пара живе окремо як від батьків чоловіка, так і від батьків дружини.

Розглянемо форми спадкоємства, як системи, завдяки якій у суспільстві підтримується спорідненість між різними поколіннями людей. У більшості доіндустріальних суспільств спорідненість підтримувалася або по батьківській, або по материнській лінії. Найбільш поширеним є спадкоємство по батьківській лінії – система, завдяки якій підтримується спорідненість між чоловіками, що представляють різні покоління. Діти пов'язані з рештою членів суспільства тільки через їхніх батьків, спадкоємцями власності тих стають, як правило, сини. Менш поширене спадкоємство по материнській лінії (система, завдяки якій підтримується спорідненість між жінками різних поколінь). Індустріальні суспільства з їх великим гендерним рівноправ'ям визнають білатеральне спадкоємство – систему, завдяки якій підтримується спорідненість по чоловічій

і жіночій лініїх. У цьому випадку діти вважають за своїх родичів всіх, з ким пов'язані і по материнській, і по батьківській лінії.

Розглянемо такі форми влади, як патріархат, матріархат і рівноправні сімейні стосунки – егалітарні. Згідно зі структурно-функціональною парадигмою сім'я виконує декілька життєво важливих функцій – соціалізація і регулювання сексуальної активності. Однією з універсальних культурних норм є табу на інцест (культурна норма, що забороняє сексуальні зв'язки і шлюби між близькими родичами) та соціальне розділення сил. Для продовження роду сім'ї не потрібні, але вони допомагають підтримувати соціальну організацію. При народженні діти наділяються соціальною ідентичністю батьків, вони набувають расової, етнічної, релігійної і класової приналежності, отримують матеріальну і емоційну безпеку.

Далі зупинимось на тому, що прихильники парадигми соціального конфлікту приділяють основну увагу не суспільній користі, а тому, як сім'ї затверджують соціальну нерівність. Ця парадигма висвітлює інший аспект сімейного життя – її роль у соціальній стратифікації.

Парадигма символічного інтеракціонізму виходить з того, що в ідеалі сім'я надає можливість для близьких, інтимних стосунків (лат. «intimus» – «найглибший», «внутрішній», «сокровенний»). Між членами сім'ї виникають емоційні взаємозв'язки. Аналіз з позиції соціального обміну описує залицяння і шлюб як форми ведення переговорів. Залицяння дозволяє чоловікові і дружині оцінити один одного як подружжя, уточнити, що кожен може запропонувати. По суті, як стверджують прихильники цього підходу, люди, одружуючись, прагнуть обрати найбільш вигідний варіант зі всіх можливих.

6 СОЦІАЛЬНА СТРАТИФІКАЦІЯ І СОЦІАЛЬНА МОБІЛЬНІСТЬ

Ключові терміни та поняття: вертикальна соціальна мобільність, горизонтальна соціальна мобільність, групова мобільність, індивідуальна мобільність, інтелігенція, каста, клас, маргінали, маргіналізація, міжпоколінна (інтергенераційна) мобільність, рабство, середній клас, соціальна мобільність, соціальна стратифікація, соціальна структура суспільства, структурна мобільність.

Центральною категорією стратифікації є клас, який розуміють у двох сенсах, – широкому і вузькому.

У широкому значенні під класом розуміють велику соціальну групу людей, які володіють або не володіють засобами виробництва, які займають

певне місце в системі суспільного розподілу праці і характеризуються специфічним способом отримання доходу. У вузькому значенні клас – будь-яка соціальна страта в сучасному суспільстві, що відрізняється від інших доходом, освітою, владою і престижем. Згідно з вузьким трактуванням, класів не було ні при рабовласницькому ладі, ні при феодализмі. Вони з'явилися тільки при капіталізмі і ознаменували собою перехід від закритого до відкритого суспільства.

Далі потрібно підкреслити, що в сучасному суспільстві відбувається роздрібнення власності – домінує акціонерна власність. З'явився найманий прошарок професійних управлінців – менеджерів, який відтіснив традиційний клас власників. Поняття «менеджерська революція», що запропонував Дж. Бернхейм у середині XX століття, відображає нову реальність – «розщеплення атома» власності, зникнення класів в старому розумінні, вихід на історичну арену невластників (адже менеджери – особи найманої праці) як провідного класу, або страти, сучасного суспільства.

Соціальна стратифікація – це система, за допомогою якої суспільство розподіляє категорії людей за ієрархією. Вона базується на таких принципах:

1. Соціальна стратифікація – це особливість суспільства, а не просто відображення індивідуальних відмінностей. Соціальна стратифікація зберігається від покоління до покоління.

2. Соціальна стратифікація універсальна, але мінлива. Вона повсюдна. Але те, в чому і наскільки люди нерівні, залежить від конкретного суспільства. В одному випадку це обумовлено престижем, в іншому – багатством або владою. Крім того, в одних суспільствах наголошується на більшій нерівності, а в інших – на меншій.

3. Соціальна стратифікація припускає не тільки нерівність, але й певні переконання. Будь-яка система нерівності не тільки надає деяким людям більше переваг, ніж іншим, але й визначає такий порядок як справедливий. Суспільства розрізняються і тим, у чому полягає нерівність людей, і поясненням того, чому люди займають неоднакове положення.

Теорія стратифікації базується на об'єднанні людей у групи і протиставленні їх іншим групам за статусними ознаками: владною, майновою, професійною, освітньою тощо. До того ж пропонуються різні критерії стратифікації. Німецький соціолог Ральф Дарендорф поділяє все сучасне суспільство на тих, хто керує, і тих, ким керують. У свою чергу, керівників він поділяє на дві підгрупи – керівників-власників і керівників-невласників – бюрократів, менеджерів. Група, якою керують, є теж різномірною. У ній можна виокремити, якнайменше, дві підгрупи: вищу – робітничу аристократію і нижчу – низькокваліфікованих робітників. Між цими двома соціальними

групами розміщується проміжний, так званий новий середній клас – продукт асиміляції робітничої аристократії і службовців з панівним класом – керівниками.

Далі розглянемо стратифікацію в історичному контексті, а саме закриті форми – рабство, касти і стани, підкресливши, що закрыта система – соціальна стратифікація, заснована на приписуваному соціальному положенні, тобто на походженні. Вірогідність соціальної мобільності, заснованої на індивідуальних досягненнях, незначна або взагалі відсутня. Сільське господарство диктує збереження протягом життя людини встановленого порядку, створеного закритими системами. Але індустріальне виробництво залежить від розвитку людей, що приводить до утворення класової системи – соціальної стратифікації, заснованої як на походженні людини, так і на індивідуальних досягненнях. Підкреслимо, що індустріальні суспільства рухаються до меритократії – соціальної стратифікації, заснованої на особистих заслугах. Звісно, закриті системи влаштовані так, що людський потенціал витрачається даремно, але вони відрізняються високим ступенем впорядкованості. І тут криється відповідь на важливе питання: чому індустріальні і постіндустріальні суспільства зберігають деякі особливості закритих (наприклад, право спадкоємства станів), не стаючи меритократіями. Це пов'язано з тим, що в іншому разі знижується значущість сім'ї і інших соціальних груп. Врешті-решт, економічна ефективність – ще далеко не все. Чи хотіли б ми оцінювати членів своєї сім'ї винятково за їхньою роботою? Напевно, ні. Отже, класові системи, що існують в країнах з високим рівнем доходів, поступово стають меритократіями. Зокрема, підвищується їхня ефективність і продуктивність праці, але зберігаються елементи закритого суспільства, що дозволяють підтримувати порядок і соціальну єдність.

Між двома полюсами класової стратифікації – дуже багатими й дуже бідними, які від загальної чисельності населення складають приблизно однакову частку, розташована та частина населення, яку прийнято називати середнім класом. В індустріально розвинених країнах вона складає більшість населення – від 60 до 80 %. Середній клас – унікальне явище у світовій історії. Скажімо, її не було впродовж всієї історії людства. Вона з'явилася лише в ХХ столітті. У суспільстві вона виконує специфічну функцію. Середній клас – стабілізатор суспільства. Чим він більший, тим менша вірогідність того, що суспільство потрясатимуть революції, міжнаціональні конфлікти, соціальні катаклізми.

Середній клас – найширший споживчий ринок для дрібного і середнього бізнесу. Чим численніший цей клас, тим впевненіше почуває себе малий бізнес. Як правило, в середній клас входять ті, хто володіє економічною незалежністю,

тобто має підприємство, фірму, офіс, приватну практику, свою справу, а також учені, священники, лікарі, адвокати, середні менеджери – соціальний кістяк суспільства.

Нерівність і бідність як поняття тісно пов'язані з соціальною стратифікацією. Нерівність характеризує нерівномірний розподіл дефіцитних ресурсів суспільства – грошей, влади, освіти і престижу – між різними стратами, або верствами населення. Основним вимірником нерівності є кількість ліквідних цінностей. Цю функцію зазвичай виконують гроші.

Якщо нерівність уявляти у вигляді шкали, то на одному її полюсі опиняться ті, хто володіє найбільшою (багаті), а на іншому – найменшою (бідні) кількістю благ.

Таким чином, бідність – це економічний і соціокультурний стан людей, які мають мінімальну кількість ліквідних цінностей і обмежений доступ до соціальних благ.

Бідність – це не лише мінімальний дохід, але й особливий спосіб і стиль життя, що передаються із покоління в покоління, норми поведінки, стереотипи сприйняття і психологія. Саме тому соціологи говорять про бідність як особливу субкультуру.

Універсальним вимірником нерівності в сучасному суспільстві є гроші. Їх кількість визначає місце індивіда або сім'ї в соціальній стратифікації. Багатство – сукупність цінностей, які обов'язково є ліквідними.

Розрізняють «старих багатих» і «нових багатих». Перші накопичували статок десятиріччями і навіть сторіччями, передаючи його з покоління в покоління. Другі створили своє благополуччя за лічені роки і ще не встигли перевірити міцність свого статку часом.

Вимірником нерівності є дохід. Доходом називають будь-яку суму грошей, отриманих у вигляді зарплати, пенсії, ренти, допомоги, аліментів, гонорарів тощо. Порівняйте величини найнижчого і найвищого доходів в певній країні і проаналізуйте частку сімейного доходу, що витрачається на харчування (багаті платять за продовольство всього 5–7 %. Чим бідніший індивід, тим більшу частку доходу він витрачає на харчування, і навпаки).

Масштабом бідності називають частку населення країни (зазвичай виражену у відсотках), що проживає біля офіційної межі, або порогу, бідності. Для позначення масштабу бідності застосовуються також терміни «рівень бідності», «межа бідності» і «коефіцієнт бідності».

Поріг бідності – це сума грошей, офіційно встановлена як мінімальний дохід, завдяки якому індивід або сім'я в змозі придбати продукти харчування, одяг і житло. Його також називають «рівнем бідності». В Україні він отримав додаткову назву – прожитковий мінімум.

Абсолютна бідність – це такий стан, при якому індивід на свій дохід не здатний задовольнити навіть базові потреби в їжі, житлі, одязі, теплі, або здатний задовольнити тільки мінімальні потреби, що забезпечують біологічну виживаність. Чисельним критерієм є поріг бідності (прожитковий мінімум). Під відносною бідністю розуміють неможливість підтримувати певний рівень життя, або деякий стандарт життя, прийнятий в цьому суспільстві. Відносна бідність показує, наскільки ви бідні порівняно з іншими людьми. Вона є порівняльною характеристикою у двох сенсах.

По-перше, вона показує, що ви бідні щодо достатку, яким володіють інші члени суспільства, які не вважаються бідними. Перше значення відносної бідності полягає в порівнянні однієї страти з іншими стратами або прошарками. По-друге, вона показує, що ви бідні щодо деякого стандарту життя, наприклад стандарту гідного життя. Межі абсолютної і відносної бідності не збігаються. У суспільстві може бути ліквідована абсолютна бідність, але завжди збережеться відносна. Адже нерівність – незмінний супутник складних суспільств. Відносна бідність, таким чином, зберігається навіть тоді, коли стандарти життя всіх прошарків суспільства підвищилися. Є також андерклас, тобто, буквально, неклас, або прошарок, який стоїть нижче всіх класів, – жебраків. Жебраком є людина, що живе на подаяння, збирає милостиню. У соціологічному сенсі жебраки – це люди, здатні задовольняти тільки фізичні потреби, що забезпечують лише біологічне виживання.

Але не всіх, хто живе в абсолютній бідності, потрібно називати жебраками. Бідні живуть або на заробіток, або на пенсії і допомогу, але вони не старцюють. До жебраків треба відносити ту категорію, що живе в бідності і заробляє на життя поданням і милостинею.

Питирим Сорокін запровадив поняття соціальної мобільності. Соціальна мобільність означає переміщення індивідів і груп з одних соціальних прошарків, спільнот, страт в інші, що пов'язане зі зміною становища індивіда або групи в системі соціальної стратифікації. Можливості і динаміка соціальної мобільності різняться в різних історичних умовах. До каналів, або «ліфтів», соціальної мобільності П. Сорокін відносить такі соціальні інститути: армію, церкву, освітні інститути, сім'ю, політичні і професійні організації, засоби масової інформації тощо.

Аналізуючи варіанти соціальної мобільності (індивідуальна і колективна; вертикальна і горизонтальна; внутрішньопоколінна і міжпоколінна), необхідно підкреслити, що інтрагенераційна (в рамках одного покоління) мобільність порівнює становища, досягнуті одним і тим самим індивідом в різні моменти впродовж його або її життя (як правило, мають на увазі трудову біографію, а отже, службову кар'єру). Тому деякі дослідники вважають за краще називати її

«професійною мобільністю, або мобільністю робочої сили, тому що зазвичай вона пов'язана з різновидом занять, а не із суспільним становищем, яке нею визначається». Таким чином, внутрішньопоколінна мобільність означає, що особа змінює становище в стратифікаційній системі впродовж свого життя. Інтергенераційна (між поколіннями) мобільність порівнює нинішнє становище індивіда зі становищем його батьків, тобто позначає зміну соціального статусу сина порівняно зі соціальним становищем його батька.

Розрізняють вертикальну і горизонтальну мобільності. Інакше кажучи, лише перша з них належить до соціальної мобільності як такої, тобто до підвищення або зниження статусу в межах стратифікаційної системи. Горизонтальна ж мобільність стосується таких змін у соціальній позиції, коли суб'єкт її залишається в межах однієї і тієї самої страти. Вертикальна мобільність, у свою чергу, розподіляється на висхідну і низхідну. Індивід може здійснювати своє сходження на піраміду соціальних статусів завдяки власним зусиллям і особистим досягненням. Це індивідуальна мобільність. Якщо ж мобільність відбувається тоді, коли знижується або підвищується статус цілого класу, стану, касти, то це групова мобільність. Причинами групової мобільності є соціальні революції, іноземні інтервенції, міждержавні війни, військові перевороти, зміна політичних режимів, селянські повстання, боротьба аристократичних родів, створення імперій.

Розрізняють соціальну й географічну мобільність. Міграція – це переселення людей з країни в країну, з одного району в інший, з міста в село і назад. Інакше кажучи, це територіальні переміщення. Вони можуть бути сезонними, залежними від пори року, і маятниковими, тобто регулярними переміщеннями. Розрізняють також імміграцію і еміграцію. Міграція – переміщення населення всередині однієї країни. Еміграція – виїзд за межі країни на тривалий термін або постійне проживання. Імміграція – в'їзд до країни на постійний термін або на тривале проживання.

Таким чином, міграція належить до переміщення людей у географічному просторі і не має якогось особливого відношення до соціальної мобільності, яка описує пересування суб'єктів у соціальному просторі. Хоча певний зв'язок і взаємний вплив між ними, звісно, є. Зокрема, підвищивши свій економічний статус (тобто отримавши в своє розпорядження більше коштів), людина може змінити місце свого постійного мешкання, переїхати в іншу квартиру, престижний район або навіть місто.

ЗМ 3 ОСОБА В СИСТЕМІ КУЛЬТУРИ

7 ОСОБА ЯК СУБ'ЄКТ СОЦІАЛЬНИХ ЗВ'ЯЗКІВ

Ключові терміни та поняття: агенти соціалізації, соціальний статус, «дзеркальне “Я”», досягнутий статус, індивід, індивідуальність, особа, особистість, привласнений (вроджений, природний) статус, приписуваний соціальний статус, раціоналізація ролі, рольовий конфлікт, «рольовий набір», соціалізація, соціальна адаптація.

Проблема вивчення особистості в соціології є однією з центральних, оскільки кожен соціолог для розуміння сутності соціальних явищ, системи взаємозв'язку людей у суспільстві повинен зрозуміти, чим зумовлені конкретні дії кожної людини. Індивідуальна поведінка, таким чином, становить основу сприйняття життя всієї соціальної групи або суспільства.

Кожна людина тисячами ниток, видимих і невидимих, пов'язана із зовнішнім середовищем, суспільством, поза якими не може сформуватися особистість. Саме це – взаємодію індивіда і суспільства – розглядає соціологія, а відношення «суспільство – особа» є базовим соціологічним відношенням. На відміну від психології, соціологія розглядає людину не як неповторну індивідуальність, а як сукупність її соціально-типових якостей.

Людина як біологічний вид існує понад 3 млн років. Увесь цей час тривала її біологічна еволюція. Сучасна людина (за класифікацією Карла Ліннея – людина розумна) як окремий вид сформувалася приблизно 200 тис. років тому: саме тоді оформилися ті фундаментальні ознаки, які відрізняють людину від тварини (прямоходіння, великий обсяг мозку, мислення, мова, оволодіння знаряддями праці і вогнем, триваліший період дитинства тощо).

Фундаментальні ознаки, які відрізняють людину від тварин, спричинили перехід від біологічної до культурної еволюції. Все, що створено *Homo sapiens*, пов'язане не з біологією, а з культурою й суспільством. Можна стверджувати, що, починаючи з цього часу, у людини, як біологічної істоти, формується її індивідуальність, яка пізніше переростає в особистість.

Поняття «особа», «індивід», «людина» – близькі, але не тотожні, тому вони є об'єктами різних наук: біології і філософії, антропології і соціології, психології і педагогіки.

Поняття «людина» вживається для характеристики властивих всім людям якостей і здібностей. Це поняття вказує на наявність такої особливої спільноти (що розвивається історично), як людський рід. Людина розглядається як вид, що становить вищий ступінь еволюції життя на Землі, як складна система, в

якій сполучене біологічне і соціальне, тобто як біосоціальна істота. Одиначним представником людського роду, конкретним носієм ознак людини є індивід. Він унікальний, неповторюваний. Окрім того, він універсальний, адже кожна людина залежить від соціальних умов, середовища, в якому живе, людей, з якими спілкується.

Поняття «індивідуальність» є похідним від поняття «індивід» і відтворює те неповторне, специфічне, унікальне, своєрідне, чим один індивід відрізняється від іншого. Ці відмінності можуть бути абсолютно різними, починаючи від природних рис, особливостей поведінки та закінчуючи манерою ходи чи специфікою одягу. Це поняття надзвичайно поширене в психології, у соціології ж його застосування обмежене.

Особа – стійкий комплекс якостей, властивостей, набутих під впливом відповідної культури суспільства та конкретних соціальних груп, до яких людина належить. Індивід є особою настільки, наскільки у відносинах з іншими (у рамках конкретних соціальних спільнот) він виконує певні функції, реалізує в своїй діяльності соціально значущі властивості і якості. Можна сказати, що особа – це соціальна модифікація людини, адже соціологічний підхід виділяє в особі соціально-типове.

Індивід стає особою тоді, коли він, взаємодіючи із суспільством через конкретні соціальні спільноти, групи, інститути, реалізує соціально значущі властивості, соціальні зв'язки.

Усі визначення особистості зумовлені двома протилежними поглядами стосовно її розвитку. З точки зору одних, кожна особистість формується та розвивається відповідно до її природних якостей та здібностей, і соціальне оточення при цьому відіграє дуже незначну роль. Представники іншої точки зору повністю спростовують природні внутрішні якості та здібності людини, вважаючи, що особистість – це деякий продукт, який повністю формується в процесі соціального досвіду. Очевидно, що це – крайні погляди на процес формування особистості. Під час проведення аналізу, звісно, потрібно враховувати як біологічні особливості особи, так і її соціальний досвід. Окрім того, практика свідчить, що соціальні фактори формування особистості більш значущі. Можна погодитися з визначенням особистості, яке дав В. О. Ядов: «Особистість – це цілісність соціальних якостей людини, продукт суспільного розвитку та включення індивіда в систему соціальних зв'язків у ході активної діяльності та спілкування». Згідно з цим поглядом особистість розвивається із біологічного організму винятково завдяки різним видам соціального та культурного досвіду.

Важливим компонентом впливу на особистість є економічні відносини. У нашому суспільстві – це розвиток ринкової економіки, співіснування різних

форм власності, загострення конкуренції на ринку праці тощо. Соціокультурне життя суспільства, в тому числі політичні та ідеологічні відносини, теж є компонентом загальних соціальних умов, до того ж культура акумулює традиції, що склалися історично в певному суспільстві. Соціальна стратифікація та суспільний розподіл праці – це теж важливі елементи, які зумовлюють усі соціальні відносини.

Ще один компонент загальних умов існування особистості – рівень розвитку громадянського суспільства, соціально-політичний устрій, стан інших соціальних інститутів (наприклад, освіта).

Ці найбільш важливі компоненти загальних соціальних умов детермінують специфічні соціальні умови буття людей.

Є ще дві важливі індивідуальні характеристики – стать та вік індивідів, стадії їхнього життєвого циклу. З цієї точки зору вони також мають соціальний еквівалент і повинні бути включені до схеми, тому що бути чоловіком чи жінкою, перебувати в тій чи іншій стадії життєвого циклу означає виконувати різні соціальні функції.

Аналіз соціальної та соціально-психологічної структури особистості показує, що діяльність особистості зумовлюється не тільки зовнішніми факторами, але й внутрішніми її установками. У зв'язку з цим постає завдання більш детального аналізу такої діяльності, яка виявляється, насамперед, у виконанні особистістю різних соціальних функцій.

При аналізі діяльності особистості та її місця в суспільстві зазвичай використовується поняття «соціальний статус». Якщо це поняття співвіднести із соціальною роллю, то останню можна розглядати як функцію соціального статусу.

Поняття «соціальний статус» є атрибутивним, тобто виражає тільки приналежність особистості до тієї чи іншої спільноти та через неї – до суспільства в цілому. Але воно не розкриває її функцій, тому не вигідне для соціологічного аналізу особистості, особливо якщо розглядати його у взаємозв'язку з іншими поняттями.

Соціальний статус влучно поєднує в собі як функціональну, так і оціночну сторони, показує, що особистість може робити, що робить, результати її дії та як вони сприймаються іншими людьми, а також суспільством.

Соціальний статус – це відносне становище (позиція) індивіда або групи в соціальній системі, пов'язана з іншими позиціями через набір прав і обов'язків. Це поняття характеризує місце особистості в системі суспільних відносин, її діяльність в основних сферах життя, та, врешті-решт, містить оцінку діяльності особистості з погляду суспільства, яка виявляється в конкретних кількісних та якісних показниках (зарплата, нагороди, звання, привілеї тощо), а також

самооцінку, яка може або не може збігатися з оцінкою суспільства або соціальної групи.

Проблема соціального статусу має не тільки теоретичне, але й практичне значення. У житті трапляються приклади хибно усвідомленого або присвоєного статусу. Тією чи іншою мірою психологія споживача пов'язана із зовнішніми матеріально-предметними формами затвердження статусу особистості. Соціальний статус у значенні норми та суспільного ідеалу має великі потенційні можливості при вирішенні завдань соціалізації особистості, оскільки орієнтація на досягнення більш високого соціального статусу стимулює соціальну активність. Серйозну проблему становить правильне усвідомлення особистістю свого соціального статусу. Якщо соціальний статус особистості сприймається неправильно, то людина орієнтується на ворожі його соціальному оточенню зразки поведінки.

У цьому зв'язку можна розглянути дві крайності в оцінці особистістю свого соціального статусу. Низька статусна самооцінка, як правило, пов'язана зі слабкою протидією зовнішньому впливу, з конформізмом. Такі люди, як правило, не впевнені у собі, частіше впадають у песимістичний настрій. Висока оцінка, навпаки, частіше пов'язана з активністю, впевненістю у своїх силах, життєвим оптимізмом. Виходячи із зазначеного вище доречно ввести поняття статусної самооцінки, як істотної характеристики особистості в цілому.

Кожен індивід може мати велику кількість статусів, і всі, хто його оточують, чекають від нього виконання ролей згідно із цими статусами. У такому розумінні «статус» і «роль» – це дві сторони одного феномена: якщо статус – це сукупність прав, привілеїв та обов'язків, то роль – дія в рамках певної сукупності прав та обов'язків. Отже, ми підійшли до розкриття суттєвого навантаження поняття «соціальна роль».

Це поняття широко використовується в концепціях, які ототожнюють діяльність людини із розігруванням певних стандартних ролей у стандартних ситуаціях.

Важливе значення в теорії ролей має питання про механізм засвоєння суб'єктом досвіду його взаємовідносин із соціальною дійсністю, тобто про те, як роль формує «Я». Скажімо, молодий спеціаліст, який не має виробничого досвіду, розпочне свою діяльність із деякого наслідування. Звісно, через деякий час він сам стане спеціалістом і вже не гратиме роль за принципом наслідування, а виконуватиме її творчо. Таким чином, виникає зворотний вплив людини на роль, що виконується. Отже, соціальна роль – це те, що очікується в цьому суспільстві від людини, яка займає певне місце в соціальній системі.

Рольова концепція пояснює багато аспектів у соціології особистості, проте від неї не можна вимагати всебічного обґрунтованого з'ясування всієї сукупності соціальних функцій індивіда.

Інші соціологічні концепції особи. Макросоціологічні концепції. З погляду макросоціології, яку цікавить, насамперед, суспільство в цілому, а не його частини, і міжгрупова взаємодія, а не міжособистісна, особа є продуктом суспільства (культури, історії тощо) і формується вона в процесі соціалізації, тобто засвоєння культури (норм поведінки, цінностей, ідей, правил, стереотипів розуміння). Образно висловився Жак Піаже: «Звірята (тобто діти) у процесі соціалізації поступово перетворюються на людей».

Еміль Дюркгейм вважав, що суспільство виникає внаслідок взаємодії індивідів, але, як тільки воно виникло, воно починає жити за власними законами. І з цього моменту вже все життя індивідів визначається соціальною реальністю, впливати на яку вони не можуть або ж впливають дуже незначно, не змінюючи суті соціальних фактів.

Ральф Дарендорф, підкреслюючи, що особа є продуктом розвитку культури, соціальних ролей, називає людину Ното *sociologicus*, виділяючи її типові підвиди:

1. Ното *faber* – у традиційному суспільстві «людина, яка працює» – селянин, ремісник, купець, воїн – людина, яка «несе ярмо» (тобто наділена важливою соціальною функцією).

2. Ното *consumer* – сучасний споживач, особистість, сформована масовим суспільством.

3. Ното *universalis* – людина, здатна займатися різними видами діяльності.

4. Ното *sovieticus* – людина, яка залежить від держави.

Девід Пісмен (США) розробив концепцію так званої одномірної людини. Під впливом пропаганди, засвоюючи певні стереотипи, які нав'язуються йому засобами масової інформації, людина формує спрощені схеми чорно-білого, одномірного бачення проблем. Сучасне суспільство робить людей примітивними особами зі спрощеним соціальним сприйняттям та інтерпретацією соціальних процесів.

На думку Девіда Пісмена, якщо в XIX ст. домінуючим типом особи була особистість, «орієнтована зсередини» (зміст прагнень якої міг бути найрізноманітнішим, скажімо, прагнення розбагатіти чи релігійний аскетизм. Але у будь-якому випадку така особа характеризується високою стійкістю життєвих цілей. У сучасному ж суспільстві, вважає Пісмен, переважає інший тип особи – «орієнтований на інших»). Особа цього типу не має стійких життєвих цілей та ідеалів, а прагне, насамперед, «гармонії з іншими»,

намагаючись бути «таким як усі». Ця людина-конформіст настільки піддається зовнішньому впливу, що навіть не знає, у чому ж полягає його власне «Я».

Мікросоціологічні концепції. Мікросоціологія розглядає проблематику особистості безпосередньо в контексті міжособистісної взаємодії, тому процес соціалізації в галузі мікросоціології розглядається через призму набуття людиною різних соціальних ролей.

Коли люди жили в простих суспільствах і діяли все життя у межах тієї самої групи, їм не здавалося, що вони грають якусь соціальну роль. У сучасному суспільстві з його високою соціальною мобільністю людям доводиться кілька разів за день змінювати ролі.

Однією з найвідоміших теорій, які можна вважати мікросоціологічними концепціями особистості, є теорія австрійського вченого Зигмунда Фрейда, який виділив у структурі особистості три елементи: Воно – Id, Я – Ego, Над-Я – Super-Ego.

Id – це наша підсвідомість, невидима частина айсберга, де панують неусвідомлені інстинкти. За Фрейдом, фундаментальними в людини є дві потреби: лібідозна й агресивна. Ego – це свідомість, пов'язана з підсвідомістю, яка час від часу проривається у свідомість. Ego намагається реалізувати неусвідомлюване у прийнятній для суспільства формі. Super-Ego – моральний «цензор», який становить сукупність моральних норм і принципів, внутрішній контролер. Отже, наша свідомість перебуває в постійному конфлікті між проникаючими в неї неусвідомлюваними інстинктами, з одного боку, і моральними заборонами, які нав'язує Super-Ego – з іншого.

Для концепції Фрейда і загалом фрейдизму властиво занадто перебільшувати значення у людському житті неусвідомлених імпульсів, інстинктів, тобто сфери Id (Воно). Центральним питанням у соціологічній концепції Фрейда є питання про стосунки особистості та суспільства. Загалом, ці стосунки можна охарактеризувати як конфлікт, до того ж причиною цього конфлікту є, з одного боку, культура з її заборонами і нормами, спрямованими на обмеження, опанування сексуальної енергії, а з іншого – підпорядкування особистісної поведінки «прагненню задоволення».

Американський соціолог Чарльз Кулі є автором теорії ««дзеркального “Я”». Він заперечував теорії про те, що людська природа визначається біологічними факторами і відстоював ідею, що люди творять себе і свій світ завдяки участі в процесах соціальних взаємодій. На думку Чарльза Кулі, людина творить себе, орієнтуючись на те, як її сприймають інші, приглядаючись до їхніх реакцій так само, як ми вдивляємося в дзеркало.

Він виділяв три фази у процесі творення людиною свого «Я»:

1. По-перше, ми уявляємо собі, як ми виглядаємо в очах інших – чи пасує мені ця зачіска? Чи не занадто я товстий?

2. По-друге, ми уявляємо собі, як інші люди будуть оцінювати нашу зовнішність. Ми знаємо, що товстих чи лисих людей вважають непривабливими.

3. По-третє, на підставі зазначених вище уявлень ми виробляємо певний тип внутрішнього самовідчуття – почуття сорому або гордості.

Процес дзеркального відображення власного «Я» є суб'єктивним процесом і не завжди відповідає об'єктивній дійсності. Наприклад, товста або лиса людина не обов'язково є непривабливою.

Американський вчений Абрагам Маслоу сформулював ієрархічну теорію потреб особистості, які пояснюють життєві мотивації людини:

- фізіологічні потреби (їжа, дихання, одяг, тепло та ін.);
- екзистенційні (безпека існування, стабільність, впевненість у завтрашньому дні, гарантована праця, медичне обслуговування тощо);
- соціальні – приналежність до колективу, спілкування, участь у спільній трудовій діяльності, турбота й увага до себе;
- престижні потреби – в увазі до себе з боку «значущих інших», у підвищенні свого соціального статусу, визнанні та високій оцінці;
- духовні потреби – потреби у самовираженні через творчість.

Згідно з принципом ієрархії, для особи потреби кожного наступного рівня стають актуальними тільки після задоволення потреб попереднього рівня. Дві перші групи потреб – потреби первинного рівня, наступні три – вищого рівня. Нижчі потреби властиві абсолютно всім людям, вищі – не всім і не в однаковій мірі. Там, де починаються вищі потреби, починається особа.

Швейцарський психолог Жан Піаже сформулював концепцію когнітивного (розумового) розвитку особистості як ланцюга послідовних стадій соціалізації особистості:

- до 2-х років – сенсомоторна – річ є, доки дитина її бачить і відчуває;
- 2–7 років – передоперативна – діти опановують мову, їх поведінка відрізняється егоцентризмом: вони тлумачать світ винятково з погляду власної позиції, не здатні підтримувати зв'язну розмову, розмовляють разом, а не один з одним, не мають загального розуміння категорій думки, очевидних для дорослих: причинність, вага або кількість;
- 7–11 років – конкретно оперативна – діти засвоюють абстрактні логічні поняття;
- 11–16 років – формально оперативний період – діти здатні розуміти глибоко абстрактні ідеї (добро і зло тощо), зіткнувшись із якоюсь проблемою,

здатні переглянути всі можливі способи її розв'язання і проаналізувати їх теоретично, щоб знайти правильний вихід.

Піаже вважає, що перші три стадії мають універсальний характер, але не всі люди проходять через формально оперативний етап. Це частково залежить від рівня і якості шкільної освіти.

Найважливішим видом соціальної взаємодії, під час якої здійснюється формування будь-якої людини як повноправного і повноцінного члена суспільства, є соціалізація. Соціологи використовують цей термін для опису процесу, під час якого і за допомогою якого люди навчаються пристосовуватися до соціальних норм.

Соціалізація – це процес засвоєння індивідом зразків поведінки, соціальних норм і цінностей, необхідних для його успішного функціонування в суспільстві. Успішна соціалізація дозволяє індивідові стати повноправним активним суб'єктом суспільних відносин.

Механізми соціалізації особи.

3. Фройд вважав найважливішими психологічні механізми соціалізації: імітацію, ідентифікацію, відчуття сорому і провини. Він вважав, що:

1) імітація – це усвідомлена спроба дитини копіювати моделі поведінки дорослих;

2) ідентифікація – це спосіб усвідомлення приналежності до конкретної спільності. Це позитивні механізми соціалізації, оскільки вони спрямовані на засвоєння певного типу поведінки;

3) сором і провини – це негативні механізми соціалізації, оскільки вони пригнічують або забороняють деякі зразки поведінки.

Н. Смелзер зводив соціалізацію до трьох стадій:

1) наслідування і копіювання дітьми поведінки дорослих;

2) ігрова стадія, коли діти усвідомлюють поведінку як виконання ролі;

3) стадія колективних рольових ігор, на якій діти вчаться розуміти, чого від них чекає група людей.

Отже, від успіху соціалізації залежить, наскільки особа, засвоївши культурні цінності, норми поведінки, зуміє реалізувати свій потенціал в суспільстві, не стане в товаристві «outsider», знехтуваним. Соціалізація забезпечує самооновлювання соціуму, суспільного життя. Неполадки в соціалізації призводять до конфлікту поколінь, аномії, соціальної девіації.

Отже, під соціалізацією розуміють процес засвоєння особою зразків поведінки суспільства і груп, їхніх цінностей, норм, установок. У процесі соціалізації формуються найбільш загальні, стійкі риси особи, що виявляються в соціально організованій діяльності, регульованій ролевою структурою суспільства.

У процесі соціалізації реалізуються такі цілі:

- 1) взаємодія людей на основі засвоєння соціальних ролей;
- 2) збереження суспільства завдяки засвоєнню його новими членами цінностей, що склалися в ньому, і моделей поведінки.

У соціалізації індивіда виокремлюють дві фази:

- 1) соціальна адаптація – пристосування індивіда до певних соціально-економічних умов, ролевих функцій, норм, соціальних груп і інститутів, що становлять середовище його діяльності;
- 2) інтерналізація (інтеріоризація) – означає процес включення соціальних норм і цінностей у внутрішній світ особи.

Етапи соціалізації співпадають (умовно) з етапами вікового розвитку індивіда:

1) рання (первинна) соціалізація. Вона пов'язана з набуттям загальнокультурних знань, із засвоєнням початкових уявлень про світ і характер взаємин людей. Важким етапом ранньої соціалізації є підлітковий вік. Особлива конфліктність цього віку пов'язана з тим, що можливості і здібності дитини значно перевищують нав'язані йому правила, рамки поведінки;

2) вторинна соціалізація:

– професійна соціалізація, яка пов'язана з оволодінням спеціальними знаннями і навичками із залученням до певної субкультури. На цьому етапі розширюються соціальні контакти індивіда й діапазон соціальних ролей;

– включення індивіда в систему суспільного розподілу праці. Передбачається адаптація в професійній субкультурі, а також приналежність до іншої субкультури. Швидкість соціальних змін у сучасних суспільствах приводить до того, що виникає необхідність ресоціалізації, засвоєння нових знань, цінностей, ролей, навичок замість колишніх, недостатньо засвоєних або застарілих. Ресоціалізація охоплює багато явищ (від корекції читання і мови до професійної підготовки або зміни ціннісних орієнтирів поведінки);

– пенсійний вік або втрата працездатності. Характеризується зміною способу життя у зв'язку з виключенням із середовища виробництва.

У сучасному світі соціалізація перетворюється на процес, який триває протягом усього життя людини, оскільки протягом життя людина здобуває нові соціальні статуси й ролі, наприклад: студент, працівник, батько, дідусь, пенсіонер тощо. Соціалізація у зрілому віці потрібна також тоді, коли відбувається швидка зміна соціальних норм і правил (наприклад, перехід від соціалістичного суспільства до вільноринкового). Те, чого ми вчимося в дитинстві, часто відрізняється від того, чого ми вчимося у зрілому віці. Соціалізація у зрілому віці потребує переходу від залежності до автономії.

Одним із найскладніших аспектів соціалізації у зрілому віці є вміння реалістичного бачення світу і збереження при цьому ідеалів.

Отже, соціалізація особи починається з народження і триває все життя, цей процес на кожній стадії здійснюють особливі інститути й агенти.

Інститути соціалізації – організації, що впливають на процес соціалізації та його організацію (сім'я, освіта, ЗМК, церква, трудові колективи тощо).

Агенти соціалізації – це люди, які відповідають за засвоєння культурних норм і соціальних ролей (члени сім'ї, вчителі, однолітки, спортивні тренери, священники тощо).

Агенти й інститути соціалізації виконують важливі функції, а саме:

- навчання культурним нормам і зразкам поведінки;
- контроль за тим, як міцно, правильно та глибоко засвоєно соціальні норми й ролі.

Вивчаючи різні групи людей та їх соціальні функції, соціологія не може абстрагуватися від індивідів, із яких ці групи складаються. До того ж її цікавить не стільки конкретна поведінка окремої людини, зумовлена її індивідуальними якостями, скільки узагальнене, типове, виражене в сумі окремих ознак, що притаманні більшості. Соціальний тип особистості – це продукт складного поєднання історико-культурних і соціально-економічних умов життєдіяльності людей; виокремлюється, окрім ідеального, так званий базовий тип, що найбільше відповідає об'єктивним умовам сучасного етапу суспільного розвитку, а також модальний тип.

Із базовим типом пов'язана система соціально-правових і моральних норм, які відображені в конституціях, законах, у суспільній свідомості, різних типах світосприйняття тощо.

Характеристика базового типу особистості відповідає на запитання: яким критеріям повинна відповідати особистість, щоб суспільство могло розвиватися з максимальною ефективністю? Щодо тої чи іншої соціальної групи, то в ній не складно виокремити особистість із характеристиками, що найбільш повно відображають умови та закономірності функціонування цієї групи.

Типологія, яка характеризує модальні типи особистості, показує, які з них займають домінуюче становище в суспільстві або соціальних групах.

Що стосується конкретних типологій особистості, то тут є цікаві підходи та вирішення, які стосуються переважно зарубіжної соціології. Зокрема, деякі вчені виокремлюють шість типів особистості, а саме: теоретичний, економічний, політичний, соціальний, естетичний, релігійний. За основу виокремлення цих типів беруть соціальні орієнтації, що переважають (певні диспозиції). Наприклад, тип економічного індивідуума характеризується пошуком власної матеріальної забезпеченості тощо.

Широко розповсюджені типології, які об'єднують типи особистостей як носіїв (ознак) певних спільнот (класів, соціальних груп): робітники, службовці, студенти тощо. Варто також виокремити маргінальний тип особистості, яка втратила зв'язок зі своїм соціальним оточенням, але не адаптувалася до нового.

8 КУЛЬТУРА: СОЦІАЛЬНИЙ АНАЛІЗ

Ключові терміни та поняття: артефакт, етноцентризм, контркультура, культура (буденна, домінуюча, духовна, економічна, елітарна, загальнолюдська, масова, матеріальна, міська, народна, педагогічна, політична, професійна, сільська, спеціалізована), культурні універсалії, ритуал, соціологія культури, субкультура, цінності.

Суспільство та особа завжди були полярними полюсами розвитку людства. Культура постійно відігравала роль зв'язку між ними, завдяки чому виявлялася, з одного боку, як спосіб життя, а з другого – як критерій життя. Загальна теорія соціології, використовуючи власні інструменти аналізу, виводить такі поняття, як суспільство, особистість, культура із площини абстрактних теорій (філософія, культурологія) і надає їм статус стійких елементів, які дозволяють наблизитися до розуміння та конкретного виміру механізмів взаємодії між суспільством, культурою та індивідом.

Суспільство та культуру потрібно аналізувати, визначаючи елементи, які характеризують їх взаємодію. Головна проблема полягає в тому, що вони характеризуються винятковою складністю внутрішньої будови. Культура, суспільство та особистість виявляються в поєднанні економічних, політичних і соціальних елементів, у раціональних та емоційних формах.

Визначаючи поняття «культура», сучасні дослідники, як правило, порівнюють її із сукупністю норм, цінностей та ідеалів, які виконують функції соціальної орієнтації у конкретному суспільстві. Це дозволяє визначити походження норм і стандартів, які конструюють культуру. Таким чином, зв'язки між суспільством і культурою розглядаються як багатовимірні та взаємозалежні.

У найбільш методологічно впливових школах і напрямках сучасної соціології у межах структурно-функціонального аналізу (зокрема, Н. Луман, Т. Парсонс) формується метод системного підходу щодо суспільства. Сама система соціальної взаємодії розглядається як продукт культури. Вона поєднує соціальні (більш прості) та соціетальні (більш складні) системи суспільства. На обох рівнях виокремлюються найважливіші сфери: економіка, яка виконує функцію адаптації, політика – ціледосягнення та культура – функція підтримки

зразка взаємодій у системі. Таким чином, культура вже не зводиться лише до морально-етичних характеристик, а аналізується у поєднанні традицій, зразків, норм і цінностей – духовного потенціалу та свободи вибору. Вона взагалі є окремою підсистемою (у «своїх» межах) і стоїть поряд із іншими сферами суспільного життя (економікою та політикою), у взаємодії з якими культура створює нові форми спільностей та визначає напрям їх подальшого розвитку.

Динамічний розвиток суспільства зумовлює подальшу диференціацію статусно-рольових структур, зміну символічних структур, які відображують суть їх взаємодії.

Аналіз термінів цілісності та взаємодії пов'язаний із пошуком загального механізму інтеграції суспільства. Культура та її функціонування в суспільстві є одним із зразків взаємодії: звичаї, традиції, цінності та норми завдяки цьому підходу виокремлюються як фундаментальні елементи структури, яка детермінує функціонування й організацію суспільних систем. Але характер комунікації, пов'язаної із зазначеними елементами, забезпечується індустріально розвинутим типом виробництва, завдяки чому культура функціонує в суспільстві як розвинута інформаційна та знакова система.

Культурні зв'язки із суспільством поділяються на зовнішні та внутрішні. Перші здійснюються через інтернаціоналізацію досвіду, якого не було раніше (нових поколінь), систему цінностей, форми контролю, форми суспільної свідомості. Другі визнаються функціонуванням елементів культури: виробництвом систем цінностей, їх зберігання та розповсюдження. Інтеграція всередині соціальних систем залежить від того, як культура перетворює їх національні зразки, створює на їх основі економічні та політичні структури, формує свідомість суспільства.

Складність і багатогранність такого соціального явища, як культура, зумовлює різноманітність точок зору та визначень цього поняття. Але існування єдиного поняття в науці означає або помилковість його трактування, або кінець наукового пізнання. Ні того, ні другого не повинно бути – це об'єктивна вимога існування науки.

Американські соціологи А. Кребер і К. Клаксон розділили всі зібрані ними визначення культури на шість основних типів:

- описові визначення, в яких акцент робиться на переліку всього того, що охоплює поняття «культура». Згідно з Е. Тейлором (засновником такого типу визначення культури), культура складається, в цілому, із знань, вірувань, мистецтва, моральності, законів, звичаїв і деяких здібностей і звичок, засвоєних людиною як членом суспільства;

- історичні визначення, в яких акцентуються процеси соціального наслідування, традиція;

– нормативні визначення.

Ці визначення діляться на дві групи. Перша включає визначення, які орієнтуються на ідею способу життя. За визначенням, яке дає К. Уіслер, «спосіб життя, якого дотримується община або плем'я, вважається культурою». Друга – визначення, які орієнтуються на уявлення про ідеали і цінності. Наприклад, соціолог У. Томас називає культурою матеріальні і соціальні цінності будь-якої групи людей (інститути, звичаї, установки, поведінкові реакції) незалежно від того, мова йде про дикунів чи цивілізованих людей;

– психологічні визначення, в яких наголошується або на процесі адаптації до середовища, або на процесі навчання, або на формуванні звичаїв;

– структурні визначення, в яких увага акцентується на структурній організації культури.

Тут характерні такі визначення:

а) культура – це, насамкінець, не більш, ніж організовані повторювані реакції членів суспільства;

б) культура – це поєднання навченої поведінки і поведінкових результатів, компоненти яких розділяються і передаються за спадком членам цього суспільства;

– генетичні визначення, в яких культура визначається з позицій її виникнення. Ці визначення поділяються на чотири групи:

– перша розглядає культуру як продукт або артефакт. «В найширшому розумінні слова культура означає сукупність всього, що створено або модифіковано діяльністю двох або більше індивідів, які взаємодіють один з одним» (П. Сорокін);

– друга наголошує на ідеях. «Культура – це відносно постійний нематеріальний зміст, який передається в суспільстві за допомогою процесів усупільнення» (Г. Беккер);

– третя підкреслює роль символів. «Культура – це ім'я особливого порядку або класу феноменів, а саме: таких речей, явищ, які залежать від реалізації розумової здібності, специфічної для людей, яку ми називаємо символізацією» (Л. Уайт);

– четверта визначає культуру як щось, що виникає з того, що не є культурою. «Те, що відрізняє людину від тварини, ми називаємо культурою» (В. Освальд).

Перевага надається діяльнісним визначенням культури: культура – це специфічний, суто людський спосіб життєдіяльності, результатом якого є уречевлений, опредметнений світ, світ другої природи людини. Саме такий світ і є світом культури, що містить знання, традиції, вірування, цінності, а також витворені людиною матеріальні речі.

Поняття «суспільство» і «культура» співвідносяться між собою, як характеристика цілого та його якості. Поняття «культура» дає якісну характеристику суспільства, виражає міру його прогресу, рівень досягнутого панування над силами природи і своїми власними соціальними зв'язками й відносинами. Тому можна стверджувати, що під культурою мають на увазі явища, процеси, відносини, які якісно відрізняють суспільство, людину від природи, як результат соціальної взаємодії.

У кожній галузі культури існують певні функціональні елементи, які є основними складниками культурних систем (іноді їх називають ознаками культури). До них відносять чисельні складні предмети, способи праці, засоби комунікації, які, у свою чергу, спричиняють створення ще більш складних культурних систем. До них можуть належати спеціальні інститути культури, які організовують довкола себе виробництво духовних цінностей (наприклад, наука, література і т. ін.), їх розповсюдження (наприклад, школи, університети і т. ін.). Ними можуть бути й самі ідеї (наприклад, національна самосвідомість тощо, які самі створюють напрямки й течії). Крім того, прогресивність розвитку суспільства може вимірюватися лише завдяки існуванню розуміння відмінності соціального буття, повсякденності та цінностей, які уточнюють сенс і спрямованість життя.

Сукупність предметів, уявлень, ідей, зразків поведінки називають культурним комплексом, який створює характерний образ суспільства. Соціологи виокремлюють типи, види й форми культури. Зокрема, залежно від рівня виокремлюють такі типи культури:

- загальнолюдська культура (в розумінні культури, створеної людством протягом всієї історії його існування);
- суперкультура (у значенні культури, створеної конкретним суспільством, яка передається з покоління в покоління);
- субкультура (як сукупності переконань, цінностей, норм, зразків поведінки, характерних для певної соціальної спільноти; наприклад, національні, професійні субкультури);
- контркультура (у сенсі культурної моделі певної групи, яка протистоїть або перебуває в конфронтації до панівної суперкультури. Н. Смелзер наводить приклад відомої контркультури в західному суспільстві – бгеми, а в ній – стилю життя і поведінки хіпі. Для їх культури характерним є прагнення до самовияву, бажання жити сьогоdnішнім днем, вимога цілковитої свободи, прагнення до екзотики. Це входить у конфлікт із такими цінностями панівної західної культури, як самодисципліна і самообмеження та ін.;

– девіантна культура (як різновид субкультури; притаманна групам із соціальними відхиленнями поведінки; приклад – стиль життя кримінальних угруповань);

– особистісна культура (мають на увазі культуру конкретного індивіда).

Соціолог вивчає наявні в суспільстві суб- і контркультури, суперечності між ними і домінуючою в суспільстві культурою, виявляє їх оцінку різними соціальними групами. При цьому можлива реалізація двох підходів, тенденцій. Тенденція оцінювати інші культури з позиції переваг власної називається *етноцентризм*. Принципи етноцентризму знаходять вираження у діяльності місіонерів. Він може бути пов'язаний із ксенофобією – страхом і неприязню до чужих поглядів і звичаїв. Альтернативою етноцентризму є культурний релятивізм, який передбачає оцінювання будь-якої культури за її власними стандартами. Насправді, оцінка різновидів культури неможлива без порівняльного аналізу, урахування загальних тенденцій розвитку суперкультури і загальнолюдської культури.

Ще в першій половині ХХ століття в науці було прийнято ділити культуру на матеріальну і духовну. Під матеріальною культурою розуміють все, що відноситься до взаємин людини з її матеріальним існуванням, до задоволення потреб її матеріального існування, технологічної сторони життя. Під духовною культурою розуміють суб'єктивні аспекти життя, установки, ідеї, цінності і способи поведінки, що орієнтуються на них.

Історично склалися дві форми культури – висока (елітарна) і народна. У ХХ столітті виникла нова форма – масова культура, пов'язана з розвиненою системою ЗМК і створеною ними доступністю споживання культурних благ широкими масами людей. Елітарна культура включала, насамперед, класичну музику, живопис, літературу, які створювалися професіоналами високого рівня. Народна культура включала фольклор, пісні, танці, міфи, казки, які створювали люди у повсякденному житті. Як правило, елітарна культура створювалася та задовольняла потреби небагатьох, народна ж була пов'язана з життям широких народних мас.

У сучасному суспільстві у зв'язку з розвитком засобів масової інформації виникає ще одна форма – масова культура, яка апелює до всіх і розрахована на масове споживання.

Різноманіття культур не виключає наявності загальних елементів. Відомий американський дослідник культури Дж. Мердок (1965), вивчивши понад 600 культур, виокремив близько 70-ти культурних універсалій, тобто загальних для культур усіх народів елементів, норм, цінностей, правил, традицій, аспектів культури, які є загальноприйнятими. До них належать мода,

спорт, спільна праця, танці, освіта, звичаї, мова, релігійні обряди – понад 60 елементів.

Далі вчені намагалися пояснити цю схожість, враховуючи ізолюваність більшості народів один від одного і, отже, неможливість запозичень. Зокрема, Клакхон пояснював наявність культурних універсалій біологічними чинниками і вважав, що культура повинна сприяти задоволенню певних фізіологічних, соціальних і психологічних потреб. У цілому, можна стверджувати, що фізична єдність зовнішньої природи, біологічна єдність людей як роду, єдність принципів взаємодії людей із собі подібними спричиняють появу безлічі культурних універсалій, які визначають соціокультурну єдність людства.

Категоріями соціології культури, як спеціальної соціологічної теорії (водночас це основні елементи культури), є такі: в особистому аспекті – соціалізація, потреби, інтереси, цінності, субкультура, контркультура; у функціональному – символи, традиції, звичаї, виробництво, розповсюдження та споживання духовних цінностей; культурна діяльність, у тому числі зразки діяльності та зразки поведінки, соціальні інститути культури, соціально-культурне середовище тощо. Розглянемо деякі з них:

1. *Соціалізація.* Культура діє через норми, традиції, цінності, через соціальні інститути, які її виробляють, зберігають та розповсюджують. Тому соціалізація становить певну сукупність, яка формує необхідні вміння, соціальні настанови індивідів відповідно до їх соціальних ролей. На особливості соціалізації впливає існуючий в тій чи іншій країні рівень громадянських свобод, які були досягнуті в суспільстві, спільність території, мови, рис національного характеру та ін. Завдяки процесам соціалізації формується власна позиція світогляду людини, її ставлення до зовнішнього середовища, оцінка значущості тієї чи іншої індивідуальної дії, систематизуються значення ідей, уявлень, особисті дії.

2. *Норми та цінності.* У культурі кожної соціальної спільноти існують власні цінності; окрім них, також загальнолюдські, які забезпечують цілісність суспільства, регулюють спроможність його виживання на різних етапах розвитку суспільства. Цінності – це переконання щодо цілей, до яких індивід прагне, та основні засоби їх досягнення. Основна вимога до цих переконань – їх повинно поділяти все суспільство. У різних культурах під цінностями розуміють різні переконання, але кожний соціальний устрій сам визначає свої цінності. Ця обставина зумовлює визначення цінностей як суспільних відносин.

Існують цінності – носії первинного змісту буття (свобода, віра, надія та ін.), які є загальнолюдськими (абсолютними). Інші цінності – демократія, соціальна справедливість і т. ін. – специфічно виявляються в тому або іншому суспільстві. Будь-які цінності завжди структуровані (хоча й неоднаково) в

кожному суспільстві та становлять певну ієрархію. Окрім суспільних, функціонують загальнолюдські цінності.

Нормами називають засоби, які регулюють поведінку індивідів і груп. Норми, наявні в культурі суспільства, виробляються залежно від його соціальної структури, інтересів соціальних груп, систем суспільних відносин та уявлень членів суспільства про первинне, допустиме, можливе, бажане та ін. Можна сказати, що цінності обґрунтовують норми, завдяки яким створюється єдина ціннісно-нормативна структура культури.

3. Ціннісні орієнтації. Якщо цінності є «системою координат», уточнюють загальний зміст та спрямованість суспільної діяльності соціальних груп, інститутів та індивідів в її загальному аспекті, то ціннісні орієнтації функціонують як характеристика спрямувань і засобів досягнення певних цілей. Вони відображають ситуативний характер дії та слугують регулятором соціальної поведінки з урахуванням суспільної системи цінностей. Змінювання ціннісних орієнтацій, їх масштаби повинні аналізуватися разом із мотиваційними структурами діяльності. Система цінностей впливає на вибір засобів задоволення потреб та інтересів.

4. Потреби та інтереси. Потреби виражають такі відносини між суб'єктами, а також між суб'єктом та об'єктом, які потребують змін, перерозподіл функцій, ролей, зв'язків, тобто відображають стан сторін, які перебувають у внутрішньо суперечливих відносинах. Потреба характеризується протиріччям своїх «старих» інтересів або необхідністю втручання у сферу «чужих» інтересів. Завдання соціології полягає в тому, щоб виявити існуючі вузли протиріч, а також міру розбіжностей інтересів соціальних груп, визначити засоби чи можливість їх узгодження.

5. Знаково-символьні структури. Такі структури в культурних системах виконують роль засобів раціоналізації культурної діяльності та виражають її певні результати, здійснюють фіксацію взаємодії різних культур. Мову іноді називають символічним кодом культури. Розвинутість національної мови, її багатовимірність свідчать про рівень національної культури. Функція мови полягає в тому, що в мові нація або спільність представлені як цілісність.

Культура – це не свідомість загалом, не тільки низка духовних елементів (уявлення, знання, переконання, цінності, норми), а й спосіб, метод ціннісного освоєння дійсності. Це уміння і навички щодо застосування знань, норм та ін. Це те, що втілюється в практичній діяльності, у стійких зразках, що повторюються, і моделях діяльності.

Культура виконує низку функцій:

– функція соціальної пам'яті, тобто зберігання й передача людського досвіду;

- функція соціалізації особи;
- освітня і виховна функції;
- комунікативна функція;
- функція соціального контролю і регулятивна функція;
- інноваційна функція (культура забезпечує освоєння і перетворення світу);
- функція інтеграції і диференціації суспільства.

Насамперед, вона є засобом зберігання і передачі людського досвіду, тобто виконує функцію соціальної пам'яті. Окрім того, вона не зводиться до неї. Культура сполучає духовні багатства, накопичені людством у минулому, і духовні цінності сучасного суспільства. Саме культура робить людину людиною. Вона ж здійснює і соціальний контроль, стимулює і регулює поведінку людей. Культура щодо цього забезпечує цілісність спільнот суспільства. Окрім того, об'єднуючи одних, вона протиставляє їх іншим і є джерелом дезінтеграції.

9 ДЕВІАЦІЯ І СОЦІАЛЬНИЙ КОНТРОЛЬ

Ключові терміни та поняття: девіація, делінквентна поведінка, десоціалізація, соціальні норми, теорія аномії Мертон, теорія стигматизації (наклеювання ярликів або таврування), конформність, інновація, ритуалізм, заколот.

Соціалізація спрямована на розвиток конформної людини, тобто такої, яка забезпечує суспільні стандарти, дотримується соціальних норм. Відхилення щодо них називається девіацією. Таким чином, девіантна поведінка визначається невідповідністю соціальним нормам. Соціальна норма – це не обов'язково реальна поведінка, а нормативна поведінка – це не тільки зразок, який трапляється найчастіше. Оскільки це поняття належить, головним чином, до соціальних експектацій (очікувань) «правильної» або «належної» поведінки. Норми передбачають наявність певної законності, містять елементи згоди й розпорядження, тобто вимоги виконати що-небудь або, навпаки, заборонити, що стосується певної дії.

Девіантна поведінка не завжди передбачає негативне спрямування, вона може бути пов'язана з прагненням особи до нового, прогресивного. Тому соціологія вивчає не будь-які відхилення від норми, а ті, які спричиняють суспільний неспокій. Під *девіацією* розуміють відхилення від групової норми, яке спричиняє ізоляцію, лікування, тюремний висновок або інше покарання порушника.

Розрізняють три ступені девіації:

1. Незначні відхилення від норм моралі і етикету називають власне девіантною поведінкою.

2. Порухення норм права, але не такі значні, щоб за них наставала кримінальна відповідальність, називаються в соціології делінквентною поведінкою. Поняття «делінквентна поведінка» охоплює досить широкий спектр порушень правових і соціальних норм.

3. Серйозні порушення норм кримінального права, що називаються злочинами, які можна характеризувати як кримінальну поведінку.

Теорії девіації:

а) теорія навішування ярликів девіантну поведінку трактує не як продукт індивідуальної психології або генетичної спадковості, а як наслідки дії соціальної структури і соціального контролю.

Ця теорія базується, по суті, на двох твердженнях. Перше полягає в тому, що девіантним називається не тільки порушення норми, а фактично, будь-яка поведінка, яка визнається як така, яку можна віднести до категорії девіантної. Девіація міститься не стільки в самій дії, скільки у впливі інших на цю дію. Друге твердження передбачає, що «навішування ярликів» продукує, поширює або розповсюджує девіацію. Процес отримання кримінальної ідентичності називають стигматизацією. Стигма – це соціальна ознака, що дискредитує індивіда або цілу групу. Інакше кажучи, девіація – це своєрідне клеймо, яке соціальні групи, що володіють владою, «ставлять» на поведінку інших, менш захищених груп;

б) пояснення девіації з позиції теорії соціальної солідарності (Е. Дюркгейм) виходить з того, що девіація взагалі і злочинність зокрема необхідні; вони мають особливе, функціональне навантаження, оскільки об'єктивно сприяють посиленій соціальній інтеграції. Ця інтеграція виникає як наслідок більшого або меншого ступеня однотайності, з яким «нормальна» частина суспільства засуджує девіантні вчинки тих своїх членів, які порушують загальноприйняті норми. Відчуття єднання посилюється внаслідок задіювання загальноприйнятих ритуалів засудження. Ще однією теорією Е. Дюркгейма є теорія соціальної аномії. Цим поняттям характеризується соціальна ситуація, що вирізняється занепадом норм, які регулюють соціальну взаємодію. Дюркгейм стверджує, що зазвичай девіації (до яких він відносить, зокрема, самогубства) відбуваються внаслідок відсутності чітких соціальних норм. У цьому випадку загальний стан дезорганізації, або аномії, посилюється внаслідок того, що пристрасті найменш схильні дисциплінуватися саме в той момент, коли це потрібно.

Використавши ідею аномії, Роберт Мертон розробив аномічну концепцію девіації. Він стверджував, що базовою причиною будь-якої девіації є розрив між інституційними культурними цілями і доступністю соціально схвалюваних засобів для досягнення цих цілей. Серед безлічі елементів соціальної структури Р. Мертон виокремив два, на його думку, особливо важливі. Перший – це визначені культурою цього суспільства наміри й інтереси, що соціально ухвалюються і мають «законні» цілі, прийнятні для всього суспільства або його окремих прошарків. Такі наміри й інтереси називаються інституційними. Другий елемент визначає, регулює соціально схвалювані засоби (способи досягнення цих цілей) і контролює їх застосування. Поведінка, що відхиляється, може бути розглянута як симптом розузгодженості між культурно покараними прагненнями і соціально структурованими засобами їх реалізації.

Відомі п'ять типів пристосування людей до соціально і культурно заданих цілей і засобів:

1. *Конформність*. По суті, це єдиний тип поведінки, що не є девіантним

2. *Інновація* – форма пристосування, яка виникає внаслідок того, що індивід прийняв загальновизнані культурні цінності як життєві цілі, поділяє їх. Проте він не вважає засоби досягнення цих цілей, які для нього доступні, ефективними, такими, що дозволяють досягти успіху.

3. *Ритуалізм* – тип поведінки, коли мета і можливості її досягнення для певного соціального чинника протилежні один щодо одного, а індивід надає перевагу безумовному дотриманню інституційних норм і відмовляється від мети.

4. *Ретритизм* – тип девіації, який можна охарактеризувати, як прагнення до відходу від дійсності, неприйняття свого соціального миру. Члени суспільства, що характеризуються такою орієнтацією, не сприймають ні пануючих у свідомості більшості соціальних цілей, ні соціально схвалюваних засобів їх досягнення.

5. *Заколот*, як тип девіації, найбільш поширений у суспільствах, що перебувають у стані глибокої кризи, на межі соціальних зламів. Заколот, за визначенням Р. Мертона, є перехідною реакцією, що виражається в прагненні інституціалізуватися у суспільстві, включаючи і тих його членів, які не поділяють бунтівну орієнтацію, нові цілі й нові способи поведінки.

Зусилля суспільства, спрямовані на запобігання девіантній поведінці, покарання і виправлення девіантів, описуються поняттям «соціальний контроль». Воно включає сукупність норм і цінностей суспільства, а також санкції, вживані в цілях їх здійснення. Термін «соціальний контроль» був введений у науковий обіг французьким соціологом і соціальним психологом

Габріелем Тардом. Він розглядав його, як найважливіший засіб виправлення кримінальної поведінки і повернення злочинця в «нормальне» суспільство.

Варто зазначити, що найбільш розгорнуту теорію соціального контролю розробили американські соціологи Е. Росс і Р. Парк. Е. Росс намагався знайти і вивчити способи досягнення рівноваги між забезпеченням соціальної стабільності, з одного боку, і індивідуальної свободи – з іншого. Він вважав необхідним передусім внутрішній етичний і соціальний контроль, заснований на інтерналізації суспільних громадських цінностей. Проте, водночас, він визнавав і все зростаюче значення зовнішнього політичного контролю, що базується на цілеспрямованому вихованні, релігії, громадській думці, соціальних і правових санкціях.

Р. Парк – один із фундаторів Чиказької соціологічної школи, автор «класичної» соціально-екологічної теорії вважав, що суспільство і є контролем і згодою. Він розумів соціальний контроль як особливий засіб, що забезпечує певне співвідношення між людською природою і соціальними силами. Р. Парк виокремлює три форми соціального контролю:

- 1) елементарні, здебільшого примусові, санкції;
- 2) громадська думка;
- 3) діяльність соціальних інститутів.

Т. Парсонс в своїй роботі «Соціальна система» визначив соціальний контроль, як процес, за допомогою якого через накладення санкцій нейтралізується девіантна поведінка і, таким чином, підтримується соціальна стабільність. Він проаналізував три основні методи здійснення соціального контролю – ізоляція, відособлення, реабілітація.

Можна також виокремити дві форми соціального контролю:

- 1) формальний, що включає кримінальне і цивільне право, органи внутрішніх справ, суди та ін.;
- 2) неформальний, що передбачає соціальну винагороду, покарання, переконання, переоцінку норм.

Таким чином, суть соціального контролю полягає в прагненні суспільства і спільнот посилювати конформізм своїх членів, культивувати «соціально бажані» форми поведінки, перешкоджати девіантній поведінці, а також повертати девіанта до дотримання соціальних норм.

Основні компоненти соціального контролю:

- 1) індивідуальні дії, які виявляються в процесі активної взаємодії індивіда із соціальним середовищем, яке його оточує, – це будь-які акти продуктивного, пізнавального і пристосовницького характеру;

- 2) соціальна шкала оцінок, від об'єктивного існування якої в суспільстві залежить реакція навколишнього соціального середовища на певні дії;

3) категоризація, що є результатом функціонування соціальної шкали оцінок і віднесення тієї чи іншої індивідуальної дії до певної оцінної категорії (у найбільш загальному спільному вигляді – соціальне схвалення або соціальний осуд);

4) характер суспільної громадської самосвідомості, від якої, у свою чергу, залежить категоризація будь-якої індивідуальної дії, зокрема суспільна громадська самооцінка і оцінка соціальною групою ситуації, у рамках якої вона діє (соціальна перцепція);

5) характер і зміст соціальних дій, що виконують функцію позитивних або негативних санкцій, які безпосередньо залежать від стану суспільної самосвідомості;

6) індивідуальна шкала оцінок, яка є похідною від внутрішньої системи цінностей, ідеалів, життєвих інтересів і прагнень індивіда;

7) самокатегоризація індивіда (ухвалення прийняття ролі, самоідентифікація, ототожнення себе з певною категорією осіб), яка є результатом функціонування індивідуальної шкали оцінок;

8) характер індивідуальної свідомості, від якої залежить самокатегоризація індивіда; від нього залежить також і наступна дія індивіда, яка буде реакцією на оцінку соціальну дію.

Таким чином, найважливішим інструментом і оперативним засобом здійснення соціального контролю є соціальна санкція, вимоги соціальних ролей. Розрізняють позитивні санкції – заохочення до здійснення актів поведінки, схвалюваних, бажаних для суспільства або групи, і негативні санкції – покарання або осуд за несхвалювані, небажані, неінституційні дії, за різні девіантні вчинки.

10 СОЦІАЛЬНИЙ КОНФЛІКТ: СУТЬ І МЕТОДИ РОЗВ'ЯЗАННЯ

Ключові терміни та поняття: конфлікт, консенсус, гармонія, стабільність, рівновага, суперечність; соціальний конфлікт; проблемна ситуація; стадії конфлікту; управління конфліктом.

Очевидним можна вважати той факт, що будь-які соціальні системи, такі як суспільство в цілому, його окремі підсистеми, будь-які приватні структури і т. ін., повинні зберігати стабільність і стійкість як основні характеристики їх розвитку та функціонування. Проте стійкість соціальної системи, збереження соціальної стабільності не є такими характеристиками, які повністю описують процес функціонування системи. Усі системи, у тому числі й соціальні, розвиваються. Змістове навантаження поняття «розвиток» містить інтерпретацію низки послідовних позитивних змін, які відбуваються або

всередині системи, або із самими системами. До того ж позитивність змін є необхідною умовою збереження систем, фактором, що запобігає їх розпаду та знищенню. Водночас існування і функціонування соціальних систем має і певну особливість, яка полягає в тому, що функціонування системи супроводжується суперечливими тенденціями. Якщо вбудовані механізми самозбереження системи нейтралізують суперечності, система продовжує розвиватися, якщо система не здатна цього зробити, – суперечності починають виявлятися у формі конфлікту.

Зазначені вище положення і підходи найбільш активно розробляються в сучасній соціології. Вона ставить «конфлікт» в один ряд із поняттями «консенсус», «гармонія», «стабільність», «рівновага», «суперечність» і т. ін., які описують процеси розвитку і функціонування соціальних систем.

Конфлікт може характеризувати систему суспільних зв'язків і відносин, систему соціальних інститутів, структуру міжгрупових і зовнішньогрупових взаємодій, міжособистісну взаємодію, відношення між елементами у структурі суспільної, групової свідомості та ін. Можна стверджувати, що конфлікти є невіддільним складником соціального життя, що й привертає пильну увагу соціології до дослідження сфери конфліктів.

Існує багато різноманітних концепцій, що так чи інакше інтерпретують конфлікт, однак практично всі вони визнають соціальний конфлікт вирішальним або одним із найважливіших факторів соціального розвитку. Звернення до соціальних конфліктів в історії соціології пов'язано з такими впливовими дослідниками, як М. Вебер, Ф. Тьоніс, Т. Веблен, Г. Зімел, Р. Парк, Е. Бьорджес, які вважали конфлікт соціальною формою боротьби за існування, змаганням за обмежені соціальні блага та пристосування. Власне, концепції соціальних конфліктів з'являються лише в 50-ті роки.

Американський соціолог Л. Козер визначає їх як ідеологічне явище, яке відображає намагання і почуття соціальних груп чи індивідів у боротьбі за об'єктивні цілі – владу, зміну статусу, перерозподіл доходів, переоцінку цінностей і т. ін. Він вважає, що кожне суспільство характеризується деякими елементами напруження і потенційного конфлікту та розглядає його, як важливий елемент соціальної взаємодії, що сприяє руйнуванню чи зміцненню соціальних зв'язків. Якщо в «ригідних» (закритих) суспільствах конфлікти розділяють суспільство на дві ворожі групи чи два «ворожі» класи, порушують основи колективної «згоди», погрожують руйнуванням соціальних зв'язків та самої суспільної системи через революційне насильство, то у «відкритих», «плюралістичних» суспільствах їм надається вихід, а соціальні інститути функціонують як інструменти зберігання суспільної згоди. Цінність конфліктів

полягає в тому, що вони запобігають застою у соціальних системах, відкривають канали соціальних нововведень.

Німецький соціолог Р. Дарендорф, який вніс помітний внесок у теорію соціальних конфліктів, протиставляє її як марксистській теорії класів, так і концепції соціальної згоди Л. Козера. Дарендорф визначає соціальні конфлікти як результат протидії існуючим у будь-якому суспільстві відносинам панування та підпорядкування в їх соціальній ієрархії. Придушення конфлікту, за Дарендорфом, спричиняє його загострення, а «раціональна регуляція» – «еволюцію, яку можна контролювати». Причини конфліктів не можна усунути остаточно. Для демократичного суспільства існує можливість узгодити їх на рівні конкуренції між індивідами, соціальними групами та класами.

Існує також біхевіористський підхід до аналізу соціальних конфліктів, який пояснює конфлікти соціально-психологічними причинами, які перебувають у сфері протиборства різноманітних соціальних груп, які зорієнтовані на несумісні цілі.

Теорія «постіндустріального суспільства» (Д. Белл) ставить акцент на класовій боротьбі як найбільш гострій формі соціального конфлікту, яка ведеться за перерозподіл доходів та інших соціальних благ. Згода інтерпретується сталим станом суспільства, конфлікт – тимчасовим.

Можна стверджувати, що склалася певна традиція пояснення соціальних конфліктів через об'єктивне протиріччя інтересів великих соціальних груп, які детермінують логіку, тривалість, міру напруженості боротьби за задоволення різноманітних інтересів. Конфлікти, у свою чергу, пов'язані з розумінням (суб'єктивним) та оцінкою індивідами суперечності їх інтересів і цілей як членів тих або інших соціальних груп.

Зазначене вище дозволяє зробити загальне визначення соціального конфлікту як зіткнення сторін, думок, сил. Водночас, соціальний конфлікт – найвища стадія розвитку протиріч у системах відносин між індивідами, соціальними групами, соціальними інститутами суспільства в цілому, яка характеризується посиленням протилежних тенденцій та інтересів соціальних спільнот і індивідів. Найбільш важливою передумовою виникнення конфліктів є наявність проблемної ситуації, яка визначається як соціальне протиріччя, усвідомлюване суб'єктами (індивідами, групами і т. ін.) як таке, що має значення для них (невідповідність цілей результатам діяльності, яка виникає за відсутності або недостатності засобів для досягнення мети).

Залежність соціальної проблеми від певних умов завжди виражається як форма конфліктної ситуації, тобто ситуації загострення існуючих протиріч, із притаманною їй специфічною структурою: умови виникнення та перебігу;

образ ситуації, яка склалася в учасників конфлікту; дії суб'єктів, спрямовані на досягнення своїх цілей; наслідки конфліктної ситуації.

Соціальні конфлікти є динамічним явищем, або процесом, завдяки чому вони характеризуються певними узагальненими періодами і стадіями проходження. Загалом, в соціальному конфлікті визначають чотири основні стадії: передконфліктну, конфліктну, розв'язання конфлікту та післяконфліктну. У свою чергу, кожна з цих стадій може розподілятися на низку фаз. Передконфліктна стадія розбивається на дві фази: латентну (характеризується формуванням конфліктної ситуації, загостренням протиріч у системі міжособистісних та групових відносин на основі розбіжностей інтересів, цінностей та настанов суб'єктів конфліктної взаємодії) та початкову (починається з будь-якої зовнішньої події, яка активізує дії суб'єктів соціального конфлікту). Формуються усвідомлення та оцінка конфліктуючими сторонами їх мотивів (протилежність їхніх інтересів, цілей, цінностей та ін.).

Конфлікт переходить у відкритий в різноманітних формах конфліктної поведінки. Конфліктна поведінка характеризує другу, основну стадію розвитку конфлікту – дії, спрямовані на те, щоб прямо або опосередковано заважати протилежній стороні досягати її цілей та інтересів. Ця фаза потребує не тільки ідентифікації кожною зі сторін своєї протилежності, але й формування настанов на суперництво. Формування такої настанови є завданням першої фази конфліктної поведінки.

Конфлікт інтересів сприймає форму гострих розбіжностей, які індивіди та соціальні групи не тільки не прагнуть регулювати, але й усіяко посилюють, продовжуючи руйнувати попередні структури сталих взаємозв'язків, взаємодій та відносин. Стадія конфліктної поведінки характеризується максимальним використанням сили, застосуванням усіх ресурсів, які перебувають у розпорядженні конфліктуючих сторін. Сила означає здатність реалізовувати свою мету, не зважаючи на цілі протилежної сторони, тому сила передбачає засоби, які застосовуються як інструмент насильства; інформаційну форму свого застосування; соціальний статус, який виявляється в таких показниках, як дохід, рівень влади, престиж та ін.; інші ресурси – гроші, територію, кількість прихильників тощо.

Перша стадія конфліктної поведінки формує тенденцію до посилення конфлікту. Але вона може стимулювати учасників до пошуку шляхів його вирішення. Перелом у розвитку конфлікту притаманний другій фазі конфліктної поведінки («переоцінка цінностей»). Процес оцінки конфліктної взаємодії здатний суттєво змінити самих носіїв конфлікту. Можна сказати, що фаза «переоцінки цінностей» є, окрім того, фазою «вибору». Конфліктуючі сторони можуть обирати різноманітні програми поведінки.

Розв'язання конфлікту здійснюється або через зміну об'єктивної ситуації, або через зміну суб'єктивного образу ситуації, який склався у протилежної сторони. Цілковите розв'язання означає припинення конфлікту як на об'єктивному, так і на суб'єктивному рівнях. При частковому розв'язанні конфліктів змінюється тільки зовнішня колективна поведінка, але зберігаються внутрішні настанови, які спонукають до продовження протистояння.

На заключній, післяконфліктній, стадії остаточно ліквідуються протиріччя інтересів, цілей, настанов, соціально-психологічна напруженість та будь-яка боротьба, що сприяє поліпшенню соціально-психологічних характеристик як окремих груп, так і міжгрупової взаємодії.

Управління конфліктом – це цілеспрямований, обумовлений об'єктивними законами вплив на динаміку конфлікту задля розвитку або руйнування тієї соціальної системи, до якої має відношення цей конфлікт. Головна мета управління конфліктами полягає в тому, щоб запобігати дисфункціональним (деструктивним) конфліктам і сприяти адекватному вирішенню функціональних (конструктивних) конфліктів.

Управлінню конфліктом повинна передувати стадія його діагностики, тобто визначення основних складників конфлікту, його причин. Діагностика допомагає визначити:

- дійсні причини конфлікту;
- учасників конфліктного протистояння;
- динаміку розвитку конфлікту;
- позиції конфліктуючих сторін (цілі, потреби, надії і т. п.);
- методи, засоби і форми вирішення конфлікту.

Управління конфліктами, як складний процес, включає такі види діяльності:

- прогнозування конфліктів і оцінювання їх функціональної спрямованості;
- попередження або стимулювання конфлікту;
- регулювання конфлікту;
- вирішення конфлікту.

У реальній практиці управління конфліктами важливо враховувати передумови, форми і способи їх розв'язання.

Передумови вирішення конфлікту:

- достатня зрілість конфлікту;
- потреба суб'єктів конфлікту в його вирішенні;
- наявність необхідних засобів і ресурсів для вирішення конфлікту.

Форми розв'язання:

- поступка – знищення або повне підпорядкування однієї із сторін;
- компроміс – узгодження інтересів і позицій конфліктуючих сторін на новій основі;
- ухилення – вихід однієї зі сторін із конфлікту;
- співпраця – переведення боротьби в напрям сумісного подолання суперечностей.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аристотель. Нікомахова етика : пер. з давньогр. / Аристотель [пер. В. Ставнюка]. – Київ : Аквілан-Плюс, 2002. – 480 с.
2. Арістотель. Політика / Пер. з давньогр. та передм. О. Кислюка. – Київ : Основи, 2000. – 239 с.
3. Арон Р. Етапи розвитку соціологічної думки = Les etapes de la pensee sociologique : Монтеск'є. Конт. Маркс. Токвіль. Дюркгайм. Парето. Вебер : пер. з франц. Г. Філіпчука / Реймон Арон. – Київ : Юніверс, 2004. – 688 с.
4. Барвінський А. О. Соціологія : курс лекцій / А. О. Барвінський. – Київ : Центр навчальної літератури, 2005. – 328 с.
5. Бакіров В. Соціологія в Україні: інституціональний статус та актуальні дослідження / В. Бакіров, Л. Сокурянська // Український соціологічний журнал. 2020. – № 22. – С. 7–15.
6. Бакіров В. Про соціологію як соціальну фізику та ідеологію служіння народів / В. Бакіров // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2020. – № 4. – С. 190–192.
7. Балакірева О. М. Електоральні настрої та електоральна поведінка виборців як прояв політичної суб'єктності / О. М. Балакірева, Д. А. Дмитрук // Український соціум. – 2019. – № 3. – С. 107–135.
8. Бойчук М. А. Влада і громадянське суспільство: механізми взаємодії : монографія / М. А. Бойчук. – Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2007. – 211 с.
9. Большов Є. Якість прогнозування результатів виборів: міри точності та джерела помилок / Є. Большов // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2021. – №1. – С. 95–115.
10. Бондар Г. Покоління незалежності в Революції Гідності / Г. Бондар // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2021. – № 3. – С. 52–64.
11. Борецька М. Європейські цінності в аксіопросторі сучасної української молоді / М. Борецька // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2021. – № 2. – С. 24–44.
12. Буряк О. С. (Не)рівність можливостей в освіті та механізм нерепродукції / О. С. Буряк // Український соціум. – 2020. – № 2. – С. 59–73.
13. Бурлачук В. Влада як джерело ризику / В. Бурлачук // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2021. – № 4. – С. 5–23.
14. Буткалюк В. Нерівність за умов економічної глобалізації: емпіричний соціологічний вимір / В. Буткалюк // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2020. – № 1. – С. 66–85.

15. Вербець В. В. Соціологія : навч. посіб. / В. В. Вербець, О. А. Субот, Т. А. Христюк. – Київ : Кондор, 2009. – 550 с.
16. Вишняк О. Зміни ставлення громадян України до різних типів партійних систем / О. Вишняк // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2019. – № 2. – С. 160–168.
17. Вишняк О. Тенденції змін членства в політичних партіях та партійної ідентифікації громадян України / О. Вишняк // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2018. – № 1. – С. 103–117.
18. Волкова О. Соціальна правова держава як важливий етап у розширенні свободи особи [Електрон. ресурс] / О. Волкова // Віче. – 2011. – № 4. – С. 16–18. – Електрон. текст. дані. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/viche_2011_4_7, вільний (дата звернення: 11.02.2025). – Назва з екрана.
19. Гетьман Є. Середній клас: примара чи реальність [Електрон. ресурс] / Є. Гетьман // Економічна правда : сайт. – Електрон. текст. дані. – Оновлюється постійно. – Електрон. текст. дані. – Режим доступу: <http://www.epravda.com.ua/publications/2014/01/9/412862/>, вільний (дата звернення: 11.02.2025). – Назва з екрана.
20. Гринчак А. А. Протидія расизму, ксенофобії та екстремізму : навч. посіб. / А. А. Гринчак. – Київ : ФОП Голембовська О. О., 2018. – 248 с.
21. Дембіцький С. Цінність самореалізації у структурі індивідуальної життєдіяльності / С. Дембіцький, М. Сидоров // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2022. – № 1. – С. 8–28.
22. Дембіцький С. Антидемократичний синдром як елемент політичної культури українського суспільства / С. Дембіцький // Соціальні виміри суспільства : зб. наук. праць. – 2019. – Вип. 11 (22). – С. 20–41.
23. Дембіцький С. Геополітичні орієнтації населення України у 2018–2020 роках: динаміка змін та сучасний стан / С. Дембіцький // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2021. – № 2. – С. 5–23.
24. Дмитрук Д. А. Роль навчання впродовж життя у формуванні людського капіталу / Д. А. Дмитрук, Р. Я. Левін // Український соціум. – 2019. – № 4. – С. 54–72.
25. Дубенська О. Україна: курс на бідність [Електрон. ресурс] / О. Дубенська // Економічна правда : сайт. – Електрон. текст. дані. – Оновлюється постійно. – Електрон. текст. дані. – Режим доступу: <http://www.epravda.com.ua/publications/2015/03/30/536010/>, вільний (дата звернення: 11.02.2025). – Назва з екрана.
26. Жоль К. К. Соціологія : навч. посіб. / К. К. Жоль. – Київ : Либідь, 2005. – 440 с.

27. Інститут історії України НАН України [Електрон. ресурс] : сайт. – Електрон. текст. дані. – Оновлюється постійно. – Режим доступу: <http://www.history.org.ua/>, вільний (дата звернення: 11.02.2025). – Назва з екрана.

28. Інститут соціології НАН України: [Електрон. ресурс] : сайт. – Електрон. текст. дані. – Оновлюється постійно. – Режим доступу: <https://i-soc.com.ua/>, вільний (дата звернення: 11.02.2025). – Назва з екрана.

29. Історії сучасних мауглі – дітей, які жили разом з тваринами [Електрон. ресурс]. – Електрон. текст. дані. – Режим доступу: <http://www.galka.if.ua/istoriyi-suchasnih-maugli-ditey-yaki-zhili-razom-z-tvarinami-foto/>, вільний (дата звернення: 11.02.2025). – Назва з екрана.

30. Калашнікова Л. Ровесники незалежності: делінкветна поведінка неповнолітніх (1990-ті – початок 2000-х років) / Л. Калашнікова, А. Лобанова // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2021. – № 3. – С. 37–51.

31. Касянчук М. Стан одностатевих партнерств в Україні / М. Касянчук, С. Шеремет, О. Трофименко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2020. – № 3. – С. 143–166.

32. Кафедра соціології КНУ імені Тараса Шевченка [Електрон. ресурс] : сайт. – Електрон. текст. дані. – Оновлюється постійно. – Режим доступу: <https://sociology.knu.ua/uk/library>, (дата звернення: 11.02.2025). – Назва з екрана.

33. Коваліско Н. Покоління в історико-соціологічній перспективі / Н. Коваліско, С. Макеєв // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2021. – № 3. – С. 5–20.

34. Коваліско Н. Різноманітність і відносна автономність уявлень населення України про соціальну нерівність / Н. Коваліско, С. Макеєв // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2020. – № 3. – С. 33–50.

35. Коваль Н. І. Стан наукового опрацювання дефініції та проблеми дослідження політичного маркетингу / Н. І. Коваль // Вісник Одеського національного університету. Серія : Соціологія і політичні науки. – 2013. – Т. 18, вип. 2(2). – С. 211–215.

36. Козловець М. А. Соціологія : курс лекцій / М. А. Козловець, В. О. Федоренко, П. В. Маслак. – Житомир : ЖВІРЕ, 2001. – 460 с.

37. Котигоренко В. О. Національно-громадянські цінності: регіональний вимір у загальноукраїнському контексті / В. О. Котигоренко // Український соціум. – 2021. – № 4. – С. 111–153.

38. Котигоренко В. О. Проблеми термінології законодавства, що регулює етнонаціональні відносини в Україні / В. О. Котигоренко, М. І. Панчук // Український соціум. – 2020. – № 1. – С. 9–40.

39. Кузьменко Т. М. Соціологія : навч. посіб. / Т. М. Кузьменко. – Київ : Центр учбової літератури, 2010. – 320 с.
40. Кухта М. П. Життєві перспективи особистості в структурі соціального потенціалу: проблемно-подієвий підхід / М. П. Кухта // Український соціум. – 2018. – № 2. – С. 83–95.
41. Лебедева О. В. Правова держава: поняття та принципи / О. В. Лебедева // Альманах права. – 2012. – Вип. 3. – С. 203–207.
42. Лебедюк А. Расистські погляди чужі українцям [Електрон. ресурс] – Електрон. текст. дані. – Режим доступу: <https://www.volyn.com.ua/news/41092-rasistsbki-poglyadi-chuzhi-ukraintsyam.html>, вільний (дата звернення: 11.02.2025). – Назва з екрана.
43. Лобанова А. Соціологічні ідеї Микити Шаповала: історична репрезентація / А. Лобанова, С. Петрухін // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2020. – № 2. – С. 90–101.
44. Лукашевич М. П. Соціологія: загальний курс : підручник для студ. вищ. навч. закл. / М. П. Лукашевич, М. В. Туленков. – Київ : Каравела, 2004. – 456 с.
45. Ляшенко Н. Сучасні альтернативні форми шлюбу [Електрон. ресурс] – Електрон. текст. дані. – Режим доступу: <http://web.kpi.kharkov.ua/sp/lyashenko-suchasni-alternativni-formi-shlyubu/>, вільний (дата звернення: 11.02.2025). – Назва з екрана.
46. Малиновська О. Соціально-економічний статус батьків у дитинстві індивіда та установки індивіда в дорослому віці / О. Малиновська, К. Мальцева // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2021. – № 1. – С. 106–126.
47. Малиш Л. Рух у соціальній ієрархії в добу трансформації: сприйняття з боку населення посткомуністичних країн / Л. Малиш // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2020. – № 4. – С. 23–42.
48. Молодь: її права та соціальне становлення в сучасній Україні [Електрон. ресурс]. – Електрон. текст. дані. – Режим доступу: https://minjust.gov.ua/m/str_41555, вільний (дата звернення: 11.02.2025). – Назва з екрана.
49. Нагорняк К. М. Цінності поколінь Х, Y та Z в Україні / К. М. Нагорняк // Український соціум. – 2020. – № 2. – С. 110–122.
50. Недюха М. Електоральна культура молоді як чинник становлення громадянського суспільства / М. Недюха, О. Михайлич // Український соціологічний журнал. – 2010. – № 3–4. – С. 98–102.
51. Нельга О. Українська етносоціологія / О. Нельга. – Київ : Персонал, 2022. – 540 с.

52. Паращевін М. А. Релігійні складові основних ризиків функціонування та збереження українського суспільства / М. А. Паращевін // Український соціум. – 2020. – № 3. – С. 44–61.

53. Петрушина Т. Множинні чинники бідності у ХХІ столітті. Методологічні аспекти / Т. Петрушина // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2021. – № 1. – С. 42–59.

54. Пивоварова Н. П. Релігійні меншини в Україні: актуальні проблеми / Н. П. Пивоварова, В. В. Титаренко, Л. О. Филипович // Український соціум. – 2022. – № 1. – С. 43–62.

55. Рахманов О. Феномен популізму у розвинених та перехідних суспільствах: особливості проявів та детермінанти / О. Рахманов // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2022. – № 2. – С. 59–73.

56. Ручка А. О Соціологічна теорія: традиції та сучасність : курс лекцій / А. О. Ручка – Київ : Вища школа соціології при Інституті соціології НАНУ, 2007. – 364 с.

57. Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського [Електрон. ресурс] : сайт. – Електрон. текст. дані – Оновлюється постійно. – Режим доступу: www.nbuv.gov.ua, вільний (дата звернення: 11.02.2025). – Назва з екрана.

58. Саранча І. Г. Організація соціально-педагогічної діяльності студентської молоді в межах реалізації соціальних проектів / І. Г. Саранча, А. В. Хіля // Український соціум. – 2020. – № 4. – С. 125–135.

59. Снісаренко К. С. Проституція як вид девіантної поведінки [Електрон. ресурс] / К. С. Снісаренко // Форум права. – 2012. – № 4. – С. 835–840. – Електрон. текст. дані. – Режим доступу: <http://arhive.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2012-4/12ckcvdp.pdf>, вільний (дата звернення: 11.02.2025). – Назва з екрана.

60. Сокурянська Л. Повсякденність сучасної сім'ї: практики та ризики в умовах суспільства, що змінюється (кейс Харкова) / Л. Сокурянська, С. Вакуленко С. // Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». – 2021. – № 45. – С. 58–68.

61. Сокурянська Л. Освітні ризики як фактор актуалізації ризиків професійної самореалізації українського студентства / Л. Сокурянська, А. Дейнеко // Український соціологічний журнал. – 2019. – № 1–2. – С. 42–48.

62. Сорока Ю. Інклюзивний потенціал дискурсу мусульман в українських ЗМІ: за результатами емпіричного дослідження / Ю. Сорока, О. Дзюба // Український соціологічний журнал. – 2021. – Т. 23. – С. 46–55.

63. Соскін О. Замість середнього класу в Україні створено клас мільярдерів і клас жебраків [Електрон. ресурс] / О. Соскін. – Електрон. текст. дані. – Режим доступу: https://antikor.com.ua/ru/articles/111580-oleg_soskin_zamistj_serednjogo_klasu_v_ukrajini_stvoreno_klas_miljjarderiv_i_klas_hebrakiv, вільний (дата звернення: 11.02.2025). – Назва з екрана.

64. Соснюк Є. Концепції політичної ідентичності в соціальних науках / Є. Соснюк // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2019. – № 4. – С. 118–135.

65. Соціологія : навч. посіб. для ВНЗ / [С. О. Макеєв, Н. В. Костенко, Н. В. Паніна, М. М. Чурилов] ; за ред. С. О. Макеєва. – 4-те вид., перероб. і доп. – Київ : Т-во «Знання» ; КОО, 2008. – 566 с.

66. Соціологія : підручник / [В. Г. Городяненко, О. В. Гілюн, А. В. Демічева, С. В. Легеза] ; за ред. В. Г. Городяненко. – 3-тє вид., перероб., доп. – Київ : Академія, 2008. – 544 с.

67. Соціологія : підручник / [М. П. Требін, В. Д. Воднік, Г. П. Клімова] ; за ред. М. П. Требіна – Харків : Право, 2010. – 224 с.

68. Степаненко В. Карл Маркс як соціолог: з нагоди 200-ліття від дня народження класика / В. Степаненко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2018. – № 2. – С. 7–10.

69. Сурженко О. П. Вплив соціально-економічних змін на структуру, форми та функції сучасної німецької сім'ї [Електрон. ресурс] / О. П. Сурженко // Духовність особистості: методологія, теорія і практика. – 2011. – Вип. 2. – С. 155–166. – Електрон. текст. дані. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/domtp_2011_2_20, вільний (дата звернення: 11.02.2025). – Назва з екрана.

70. Танчин І. З. Соціологія : навч. посіб. – І. З. Танчин. – 3-тє вид., перероб. і доп. – Київ : Знання, 2008. – 351 с.

71. Толстих Н. Малозабезпеченість як системний бар'єр на шляху соціально-економічного розвитку України / Н. Толстих // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2020. – № 3. – С. 99–109.

72. Фоміна О. О. Альтруїзм і волонтерство: аспекти взаємозв'язку у соціальній поведінці / О. О. Фоміна, Н. В. Оленцевич // Український соціум. – 2021. – № 2. – С. 167–182.

73. Черниш Н. Соціологія : курс лекцій / Н. Черниш. – Львів : Кальварія, 1996. – 543 с.

74. Черниш Н. Й. Аксіологічний простір ровесників незалежності України: соціологічні виміри / Н. Й. Черниш, М. Ю. Борецька // Український соціум. – 2021. – № 3. – С. 34–53.

75. Черниш Н. Соціологія сьогодні: тенденції та перспективи розвитку / Н. Черниш // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2017. – № 4. – С. 5–21.
76. Черниш Н. Українська соціологія у пошуках загальної теорії в умовах міждисциплінарності / Н. Черниш // Український соціум. – 2019. – № 2. – С. 9–34.
77. Шевченко С. Булінг та протидія йому в освітньому просторі. Соціологічний аналіз / С. Шевченко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2021. – № 2. – С. 116–135.
78. Юрій М. Ф. Соціологія : підручник / М. Ф. Юрій. – Київ : Кондор, 2007. – 288 с.

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Анкета – тиражований документ, який містить певну сукупність запитань, сформульованих і пов'язаних між собою за встановленими правилами.

Аномія – стан соціальної системи, за якого значна частина громадян, знаючи про існування обов'язкових норм, ставиться до них негативно або байдуже.

Валідність (обґрунтованість) інформації – відповідність результатів саме тим явищам і процесам, які передбачалося дослідити.

Велика соціальна група – численна за складом група людей, об'єднаних для спільної діяльності, але взаємодія між якими формальніша.

Верифікація перевірка, емпіричне підтвердження теоретичних положень науки шляхом зіставлення їх з об'єктами спостереження, чуттєвими даними, експериментом.

Вибіркова сукупність – певна кількість відібраних за суворими правилами елементів генеральної сукупності.

Вибірковий метод – науково обґрунтований підхід, за результатами якого роблять висновки про об'єкт дослідження як ціле, спираючись на дані аналізу його певної частини.

Відхилення (негативний вибір) – небажання індивіда до співробітництва з іншим індивідом.

Вільне інтерв'ю – тривала бесіда за загальною програмою без чіткої деталізації запитань.

Включене спостереження – вид спостереження, за якого дослідник безпосередньо включений у досліджуваний процес.

Гендерна соціологія – галузь соціології, що вивчає закономірності диференціації чоловічих і жіночих ролей, статеві відмінності на всіх рівнях та їх вплив на людське існування, співіснування, на особливості соціальної організації.

Генеральна сукупність – обмежений територіальне і в часі об'єкт дослідження.

Географічна школа в соціології – натуралістичні вчення, які визнають головним у розвитку суспільства і народів їх географічне положення і природні умови.

Гіпотеза в соціологічному дослідженні – обґрунтоване припущення про структуру, механізми функціонування і розвитку досліджуваного об'єкта.

Громадська думка – специфічний вияв масової свідомості, що виражається в оцінках (вербальних і невербальних) і характеризує ставлення людей до суспільно значущих подій і фактів.

Громадянське суспільство – сукупність неполітичних відносин, сфера спонтанного вияву інтересів і волі вільних індивідів та їхніх асоціацій, захищена законами від регламентації їх діяльності з боку державної влади.

Девіантна (лат. «deviatio» – «ухилення») – поведінка, вчинок, дія людини, групи людей, які не відповідають офіційно встановленим у суспільстві нормам (стандартам, шаблонам).

Диспозиція особистості – схильність особи до певного сприйняття.

Ділова гра – метод пошуку управлінських умов діяльності та певної поведінки шляхом імітації прийняття рішень в умовах гри за певними правилами.

Екологічна поведінка – система взаємопов'язаних дій, в яких реалізуються освіченість людини щодо закономірностей функціонування довкілля, бережливе ставлення до нього.

Екологічна політика – соціальна діяльність, спрямована на забезпечення економічних, соціальних і культурних умов, необхідних для гармонійного буття, збереження і відтворення довкілля.

Екологічна свідомість – індивідуальна і колективна (суспільна) здатність до усвідомлення нерозривного зв'язку людини з природою, залежності добробуту людей від цілісності природного середовища, вміння та звички діяти, не порушуючи зв'язків та кругообігу в природі.

Економічна активність – самореалізації особистості у сфері споживання, рівень її економічної середовищем.

Економічна поведінка – система соціальних дій, пов'язаних з використанням різних за функціями і призначенням економічних цінностей (ресурсів) та зорієнтованих на отримання користі (вигоди, винагороди, прибутку) від їх обігу.

Економічна свідомість – погляди, потреби, інтереси, ідеї, уявлення і переконання стосовно економічних процесів і явищ, ставлення до власності, економічної самостійності та ін.

Економічна соціологія – міжгалузевий науковий напрям, галузь соціологічного знання, що вивчає економіку як соціальний інститут, закономірності її розвитку та функціонування.

Економічний інтерес – усвідомлена економічна потреба людини, груп, спільнот, об'єктивні мотиви їх економічної діяльності.

Економічні соціальні ролі – виконувані соціальними суб'єктами функції, які визначаються їх місцем у системі економічних відносин, пануванням певного типу економічних відносин.

Експертне опитування – різновид опитування, під час якого респондентами є експерти – спеціалісти у певній галузі діяльності.

Електоральна соціологія – галузь соціологічної науки, яка займається вивченням політичної взаємодії суб'єктів суспільства шляхом аналізу механізмів їх політичної участі в житті соціуму, умов та особливостей об'єднання в політичні групи, політичної презентації інтересів у владній боротьбі тощо.

Емпіричні соціологічні дослідження – одна з форм вивчення дійсності, предметом аналізу якої є різноманітні дії, характеристики поведінки, погляди, настрої, потреби, інтереси, мотиви людей, соціальних груп і спільнот, відображення соціальної реальності у фактах людської свідомості.

Ескалація – поступове розширення, посилення, збільшення, загострення, наприклад: ескалація кризи, ескалація конфлікту.

Етнічна ідентичність – відчуття взаємної тотожності, історичної, соціальної та культурної спільності у представників однієї етнічної групи.

Етнічний стереотип – стандартизований, стійкий, емоційно насичений, ціннісно визначений образ, уявлення про певний об'єкт, продукований під впливом конкретної етнічної культури, актуальний для представників окремої етнічної спільноти.

Етнос – усталена сукупність людей, яка історично склалася на певній території і має спільні, відносно стабільні особливості мови, культури й психіки, усвідомлення єдності та відмінності від інших подібних утворень (самосвідомість), зафіксоване у самоназві (етнонімі).

Етносоціологія – галузь соціології, що досліджує суть і функції різних етнічних спільнот (рід, плем'я, народність, нація) з метою з'ясування загальних закономірностей їх взаємодії та вироблення механізмів включення в існуючу систему соціальних відносин.

Завдання соціологічного дослідження – логічно сформульовані настанови, вказівки, послідовне вирішення яких конкретизує визначену мету і забезпечує її реалізацію.

Загальнотеоретична соціологія – вищий рівень вірогідного, узагальнюючого знання про соціальні процеси, формування та розвиток соціальних відносин, закономірності соціального життя.

Зайнятість населення – діяльність громадян, пов'язана із задоволенням особистих і суспільних потреб, яка є джерелом доходу.

Засоби масової інформації – соціальні інститути (преса, радіо, телебачення, інтернет, видавництва тощо), що забезпечують збирання, обробку та масове поширення інформації.

Звичай – встановлений спосіб поведінки, з яким пов'язані певні моральні цінності, порушення яких спричиняє негативні санкції.

Звичка – встановлений спосіб поведінки у певних ситуаціях, який не спричиняє негативної реакції.

Зміст праці – узагальнена характеристика процесу праці, яка враховує різноманітні функції праці, види трудових операцій, поділ виробничої діяльності за галузями, фізичне та інтелектуальне навантаження учасників процесу праці, ступінь самостійності працівника у регулюванні послідовності трудових операцій, наявність або відсутність новизни, творчості, складності, технічну оснащеність праці тощо.

Інновація – комплексний процес створення, поширення та використання нового практичного засобу (нововведення) для задоволення людських потреб, а також пов'язані з цим нововведенням зміни в соціальному середовищі.

Інституалізація – процес виникнення і становлення соціальних інститутів як ключових структурних елементів суспільства.

Інтерв'ю – цілеспрямована бесіда, мета якої – одержати відповіді на запитання, передбачені програмою дослідження.

Інтерналізація (інтеріоризація) – засвоєння індивідом вироблених суспільством і різними групами норм, цінностей, установок, стереотипів, уявлень тощо.

Категорія аналізу – загальні, ключові поняття, які відповідають дослідницьким завданням.

Комунікація – передавання інформації від однієї системи до іншої за допомогою сигналів чи спеціальних матеріальних носіїв.

Конфлікт – соціальний процес, у якому індивід чи група прагнуть досягнення власних цілей (задоволення потреб, реалізації інтересів) шляхом усунення, знищення чи підпорядкування собі іншого індивіда або групи з близькими чи ідентичними цілями.

Кореляція – визначення функціональних зв'язків між двома ознаками соціальних об'єктів.

Культура – сукупність наукового знання, практичних навичок, побутової й теоретичної свідомості, високої духовності, необхідних для розвитку суспільства і людини, формування особистості.

Культура особистості – сукупність соціальних норм цінностей, якими вона керується в процесі практичної діяльності.

Макросоціологія – наука про основні структури суспільства, суспільство загалом.

Мала соціальна група – нечисленна за складом соціальна група, учасники якої об'єднані спільною діяльністю і перебувають у безпосередньому стійкому особистому спілкуванні, що є основою для виникнення як емоційних стосунків, так і особливих групових цінностей і норм поведінки.

Маргіналізація – втрата особистістю приналежності до певної соціальної групи, норм і цінностей відповідної субкультури без входження до іншої.

Масова інформація – стереотипізована інформація, яка оперативно та регулярно поширюється на велику аудиторію.

Масова комунікація – систематичне та одночасне поширення однотипних повідомлень у великих аудиторіях з метою інформування та здійснення ідеологічного, політичного, економічного, психологічного, організаційного впливу на думки, оцінки і поведінку людей.

Медіація – оптимізація за допомогою третьої сторони процесу пошуку вирішення проблеми задля припинення конфлікту.

Менеджер – професійний управлінський працівник, який наймається власником підприємства, компанії тощо для керівництва виробничим процесом, відносинами між його учасниками.

Метод – головний спосіб, який дослідник застосовує для збирання, обробки та аналізу даних.

Методика – послідовна і взаємозалежна сукупність технічних прийомів, операцій, пов'язаних із конкретним методом.

Міграція – процес зміни постійного місця проживання індивідів чи соціальних груп, їх переміщення в інший район чи іншу країну, а також переселення з села в місто або навпаки.

Мікросоціологія – наука, яка вивчає повсякденну поведінку людей.

Модель у соціальному прогнозуванні – спрощене математичне уявлення про певний суспільний процес.

Модернізація – система науково-методичних засобів дослідження особливостей і напрямів соціальних змін; механізм забезпечення здатності соціальних систем до вдосконалення.

Мотив – свідоме стимулювання поведінки та діяльності людини, спрямованої на задоволення різноманітних (матеріальних, соціальних, духовних) потреб.

Мотивація трудової діяльності – внутрішня спонука до трудової діяльності з метою досягнення певних цілей, зацікавленість у такій діяльності.

Надійність інформації – адекватність одержаних результатів дослідження соціальної ситуації.

Народність – мовна, територіальна та культурна сукупність людей, яка склалася історично і передусім нації.

Натуралізм у соціології – напрям у соціології, представники якого прагнуть зрозуміти соціальне через біологічне, природне. Пояснює розвиток суспільства різними природними чинниками, кліматичними умовами, географічним середовищем, біологічними й расовими особливостями людей тощо.

Націоналізм – теорія і практика етнічних відносин, які ґрунтуються на самоідентифікації нації у вирішенні своїх проблем, реалізуються у різноманітних формах діяльності, зумовлених специфікою економічного, політичного, духовного розвитку країни, традиціями, суспільною психологією тощо.

Національне питання – форма відкритої постановки в суспільстві проблеми розвитку націй, національних відносин (територіальних, екологічних, економічних, політичних, правових, мовних тощо).

Нація – особлива історична сукупність людей, що характеризується спільністю походження, мови, території, економічного становища, психічного стану та культури, що виявляються в єдиній етнічній свідомості та самосвідомості.

Норма соціальна – визнане правило, зразок поведінки чи дій індивідів, соціальних груп.

Нормативний прогноз – передбачення бажаного стану явищ на базі попередньо визначених норм, ідеалів, цілей.

Нуклеарна сім'я – сім'я, що складається з подружньої пари з дітьми чи без дітей або одного з батьків зі своїми дітьми, які не перебувають у шлюбі.

Обґрунтованість інструменту вимірювання – ступінь відповідності зареєстрованих у процесі вимірювання характеристик, а також характеристик, які планувалося виміряти.

Об'єкт соціологічного дослідження – певна соціальна реальність, яка потребує цілеспрямованого вивчення (соціальні спільноти, суб'єкти, процеси в їх конкретних, відносно завершених станах та взаємодії).

Одиниці відбору – елементи вибіркової сукупності, які, згідно з планом, вибирає дослідник на кожному етапі побудови вибірки.

Одиниці спостереження – елементи вибіркової сукупності, які підлягають обстеженню.

Опитування – метод збору соціальної інформації про досліджуваний об'єкт під час безпосереднього (інтерв'ю) чи опосередкованого (анкетування) соціально-психологічного спілкування соціолога і респондента (опитуваного) шляхом реєстрації відповідей респондентів на сформульовані запитання.

Органічна школа в соціології – натуралістичні вчення, які розглядають суспільство уподібненим живому організму, а соціальну диференціацію суспільства – як аналогічний розподіл функцій між різними органами живого організму.

Парадигма – теоретичні схеми, моделі, диспозиції, інші пізнавальні регулятиви, які слугують еталоном, взірцем або напрямом при вирішенні проблем.

Патерналізм: 1) концепція, що обґрунтовує соціальну політику в галузі трудових відносин; виявляється в показній «благодійності»; 2) політика великих держав, спрямована на поневолення економічно слабо розвинутих країн під виглядом «спілкування про слабкі народи».

Первинна соціологічна інформація – дані, отримані під час соціологічного дослідження, які підлягають подальшій обробці й узагальненню.

Передбачення – обґрунтоване припущення про майбутній стан явищ природи і суспільства або про явища, невідомі на цей час, але які піддаються виявленню.

Питальник – документ, в якому сформульовані й тематично згруповані питання, передбачено місце для записів відповідей на них.

Плюралізм – множинність думок, поглядів, напрямів, партій тощо як фундаментальний принцип побудови правового суспільства.

Поведінка – форма діяльності, реакція на соціальне середовище чи на дію іншої людини.

Позитивізм – філософська течія, представники якої єдиним джерелом знання вважають емпіричні (засновані на чуттєвому досвіді) дані, заперечують пізнавальну цінність теоретичного мислення, філософських знань.

Політика – галузь відносин між соціальними суб'єктами (класами, соціальними групами, політичними партіями, окремими особами, національними спільнотами, державами) щодо здійснення (використання, розподілу, завоювання) політичної влади.

Політичне поле – проєкція соціального простору на взаємодію суб'єктів влади.

Польове спостереження – метод дослідження, який проводиться у реальній життєвій ситуації.

Помилка репрезентативності – відхилення вибіркової сукупності за певними характеристиками від генеральної сукупності.

Попередження конфліктів – організація життєдіяльності суспільства, соціальної спільноти, яка мінімізує вірогідність протиріч між його суб'єктами.

Пошуковий прогноз – передбачення розвитку явищ шляхом умовного продовження в майбутньому тенденцій, які переважали в минулому й

домінують нині, абстрагуючись від планів, проєктів, програм, управлінських рішень, які можуть змінити існуючі тенденції, спричинити самоздійснення чи саморуйнування прогнозу.

Пошукове спостереження – метод дослідження, який використовують із метою соціологічної розвідки, пошуку фактів, що визначають коригування теми дослідження на стадії діагностичного експерименту.

Правова поведінка – соціально значуща поведінка суб'єктів, передбачена нормами права, підконтрольна свідомості та волі й має юридичні наслідки.

Правовий нігілізм – правова некультурність, відкидання або ігнорування права, юридичних норм, правових цінностей, зневажливе ставлення до правових традицій.

Предмет соціологічного дослідження – найбільш значущі з теоретичної або практичної точки зору особливості, сторони об'єкта, які необхідно дослідити.

Пристосування – прийняття індивідом чи групою культурних норм цінностей та еталонів нового середовища, якщо норми й цінності, засвоєні у попередньому середовищі, не задовольняють потреби й не створюють прийнятої поведінки.

Прогноз – імовірне судження про стан певного явища в майбутньому.

Прогнозування конфліктів – доказове припущення можливості їх виникнення та розвитку.

Прогностика – наукова дисципліна, предметом якої є дослідження закономірностей і способів прогнозування.

Професійна адаптація – пристосування, звикання людини до умов професійної діяльності, засвоєння нею виробничо-технічних і соціальних норм поведінки, необхідних для виконання відповідних трудових функцій.

Процедура – загальна система дій дослідника, засоби організації та проведення дослідження, послідовність операцій тощо.

Психологізм у соціології – методологічна орієнтація соціологічних шкіл, для яких характерне прагнення пояснити соціальні явища і процеси тільки на основі психологічних даних.

Районування генеральної сукупності – процес поділу досліджуваного об'єкта на складові відповідно до мети і завдань дослідження.

Расово-антропологічна школа в соціології – натуралістичні вчення, що інтерпретують суспільний розвиток як поняття «спадковості», «расового відбору», боротьби «вищих» або «нижчих» рас.

Регрес – тип розвитку, для якого характерним є перехід від вищого до нижчого.

Репрезентативність вибірки – властивість вибіркової сукупності відтворювати основні характеристики генеральної сукупності.

Респондент – особа, яка є джерелом, комунікатором соціальної інформації під час опитування.

Референтна група – соціальна група, на яку індивід орієнтує свою поведінку, до якої належав у минулому, належить у конкретний час, прагне належати в майбутньому.

Римський клуб – міжнародна неурядова організація, заснована в 1968 р. у Римі групою вчених-економістів, громадських діячів, представників ділових кіл, службовців національних та міжнародних організацій із метою глибокого пізнання глобальних проблем планетарної системи людської життєдіяльності.

Ринок праці – певна система суспільних відносин, які узгоджують інтереси роботодавців і найманих працівників.

Санкція – стимулювання бажаної поведінки і припинення небажаної для забезпечення внутрішньої згуртованості й безперервності суспільного життя.

Сегрегація – спроба збереження власної етнокультурної спадщини за різкого звуження контактів з представниками інших національних утворень.

Середні верстви – сукупність суспільних груп, які займають проміжне становище щодо основних класів суспільства.

Середовище соціальне – сукупність економічних, політичних, соціальних, культурних, духовних, територіальних умов життєдіяльності людини, що впливають на його свідомість та поведінку.

Система соціальна – особливий клас систем (окрім технічних, біологічних, кібернетичних та ін.), елементний склад яких становлять люди та стосунки, що виникають між ними.

Система соціологічного знання – сукупність взаємопов'язаних, функціонально визначених структурних елементів соціологічної науки (історія соціології, загальні соціологічні теорії, галузева соціологія).

Систематичні помилки – помилки, які виникають внаслідок неправильних вихідних статистичних даних про параметри контрольних ознак генеральної сукупності, занадто малого обсягу вибірки, хибного застосування способу відбору одиниць аналізу тощо.

Складна сім'я – сім'я, що складається з кількох, об'єднаних родинними взаєминами нуклеарних сімей, кожна з яких може бути повною або неповною і включати також родичів подружжя по прямій чи побічній лінії.

Соціальна інженерія – вид, напрям діяльності, основним призначенням якої є регулювання соціальних відносин між різними соціальними групами, розв'язання соціальних проблем, забезпечення ефективного впровадження соціальних резервів виробництва тощо на базі застосування результатів і

рекомендацій соціологічних досліджень, вироблення соціальних проєктів, соціальних технологій.

Соціалізація – процес інтеграції індивіда в суспільство, у різноманітні типи соціальних спільнот (група, соціальний інститут, соціальна організація) шляхом засвоєння ним елементів культури, соціальних норм і цінностей, на основі яких формуються соціально значущі риси особистості.

Соціальна адаптація – вид взаємодії людини, соціальної групи із соціальним середовищем, під час якої узгоджуються вимоги і очікування його учасників.

Соціальна активність особистості – системна соціальна якість, у якій виражається та реалізується глибина і повнота зв'язків особистості із соціумом, рівень перетворення її на суб'єкт суспільних відносин.

Соціальна атомізація – процес відособлення людей одне від одного, що виникає з розірванням безпосередньо особистісних зв'язків між ними і є виявом зв'язків опосередкованих, безособових, які набувають форми «речі» (грошей, товару).

Соціальна взаємодія – система взаємообумовлених соціальних дій, за яких дії одного суб'єкта (індивіда, групи, спільноти) одночасно є причиною і наслідком відповідних дій інших.

Соціальна верства – сукупність індивідів, які зайняті економічно й соціально рівноцінними видами праці і мають приблизно однакову матеріальну й моральну винагороду.

Соціальна вульгаризація – грубе і спрощене тлумачення суспільних явищ духовного життя суспільства, ідеального виміру людського існування загалом.

Соціальна група – відносно стійка, історично сформована сукупність людей, об'єднаних на основі загальних соціально значущих ознак.

Соціальна дезорганізація – сукупність соціальних процесів, які спричиняють у межах певної спільноти дії, що не відповідають нормам, оцінюються негативно і перевищують допустимі межі, загрожуючи нормальному розвитку процесів колективного життя.

Соціальна диференціація – відмінності між макро- і мікрогрупами, а також індивідами, які можуть належати як до об'єктивних ознак (економічних, професійних, освітніх, демографічних), так і до ознак масової та індивідуальної свідомості.

Соціальна діагностика – метод пошуку соціальних резервів виробництва, що становить аналіз стану соціальних об'єктів і процесів для виявлення проблем їх функціонування і розвитку.

Соціальна дія – спосіб розв’язання соціальних проблем і суперечностей, які ґрунтуються на зіткненні інтересів і потреб головних соціальних сил суспільства.

Соціальна ідентифікація – процес і результат емоційного та іншого самоототожнювання індивіда з іншою особою, групою, взірцем чи ідеалом.

Соціальна ієрархія – система послідовно підпорядкованих елементів, розташованих у порядку від нижчого до вищого, характеризується нерівністю статусів, стосунків, влади, доходів, престижу та ін.

Соціальна легітимність – соціальний порядок, який має високий рівень визнання та престижу, завдяки чому диктує індивідам обов’язкові вимоги та надає приклади поведінки.

Соціальна мобільність – міжгрупова або просторова рухливість населення, його здатність (готовність) до соціальних переміщень.

Соціальна наука (суспільне знання) – система галузей знань про суспільство, закони його виникнення і розвитку; про його структуру, окремі елементи цієї структури і різні сторони суспільного життя; про суспільне буття, спільну свідомість та їх взаємодію; про людину, її формування, діяльність, розвиток, стан; про людські спільноти, класи, нації, групи й відносини між ними; про матеріальну й духовну культуру.

Соціальна організація – соціальна група, орієнтована на досягнення взаємопов’язаних специфічних цілей і формування високоформалізованих структур.

Соціальна потреба – необхідність у чомусь для підтримання життєдіяльності людини, соціальної групи чи суспільства загалом, внутрішня спонукальна сила активності.

Соціальна реальність – розмаїття форм об’єктивно існуючого соціального буття.

Соціальна роль – типова поведінка людини, пов’язана з її соціальним статусом, яка не спричиняє негативної реакції соціального середовища.

Соціальна система – цілісне утворення, основним елементом якого є люди, їх зв’язки, взаємодія та взаємовідносини, соціальні інститути та організації, соціальні групи та спільноти, норми й цінності.

Соціальна спільнота – сукупність людей (сім’я, плем’я, етнос тощо), об’єднана відносно стійкими соціальними зв’язками, відносинами, яка має загальні ознаки, що надають їй неповторної своєрідності.

Соціальна стратифікація – поділ суспільства на вертикально розташовані соціальні групи і верстви (страти), які мають різний престиж, власність, владу, освіту тощо.

Соціальна структура суспільства – ієрархічно упорядкована сукупність індивідів, соціальних груп, спільнот, організацій, інститутів, об'єднаних сталими зв'язками і відносинами.

Соціальна сфера – відносини і взаємодія індивідів, соціальних груп, спільнот, що мають різне соціально-економічне становище в суспільстві.

Соціальна технологія – вид практичних соціологічних рекомендацій, що становлять відпрацьовану за операціями сукупність прийомів, методів і впливів, застосовуваних керівником чи організатором управління, а також під час розв'язання різних соціальних проблем, що виникають у трудових колективах.

Соціальна технологія (за аналогією з промисловою технологією) – сукупність прийомів, методів і впливів, застосовуваних для досягнення визначених цілей у процесі соціального планування і розвитку, розв'язання різних соціальних проблем (підвищення продуктивності праці, вдосконалення організації управління, впливу на громадську думку через засоби масової комунікації тощо).

Соціальна функція освіти – роль, яку освіта як соціальний інститут виконує щодо потреб суспільства або окремих його сфер.

Соціальна цінність – значущість явищ і предметів з точки зору їх відповідності чи невідповідності потребам суспільства, соціальних груп і особистості. Існує як у вигляді колективних уявлень, так і суб'єктивних уподобань, переваг, є орієнтирами діяльності людини.

Соціальна якість людини – сукупність взаємопов'язаних елементів, які зумовлені особливостями соціальної взаємодії особистості з іншими людьми у конкретних історичних умовах.

Соціальне – сукупність певних ознак та особливостей суспільних відносин, інтегрована індивідами, спільнотами у процесі спільної діяльності в конкретних умовах, яка виявляється в їх стосунках, ставленні до свого місця в суспільстві, явищ і процесів суспільного життя.

Соціальне відчуження – відносини між соціальним суб'єктом і будь-якою його соціальною функцією, що виникають внаслідок розриву з попередньою єдністю.

Соціальне планування – комплексна програма взаємопов'язаних заходів, спрямованих на розвиток соціальних процесів у трудовому колективі, регіоні.

Соціальне явище – розмаїття форм дійсності, в яких всесвіт і буття постають перед суб'єктом.

Соціальний експеримент – спосіб одержання інформації про наявність причинно-наслідкових зв'язків між показниками функціонування, діяльності,

поведінки соціального об'єкта і деякими керованими та контрольованими чинниками, що впливають на нього.

Соціальний закон – об'єктивний і повторюваний причинний зв'язок між соціальними явищами та процесами, які виникають внаслідок масової діяльності людей або їх дій.

Соціальний захист – система законодавчих, політичних, соціально-економічних, морально-психологічних гарантій, пільг, заходів, що спрямовані на створення для членів суспільства певних умов, які, з одного боку, перешкоджають згубному впливу на людину середовища (шкідливих умов праці, екологічних факторів, злочинності тощо), а з іншого – запобігають зубожінню населення, забезпечують соціально прийнятну якість його життя (забезпечення мінімального прожиткового рівня життя соціально незахищеного прошарку населення, соціальна підтримка тих, хто може працювати, допомога в одержанні освіти, медичної допомоги тощо).

Соціальний зв'язок – сумісність людей або груп.

Соціальний інститут – відносно стійка модель поведінки людей і організацій, що історично склалася у певній сфері життєдіяльності суспільства.

Соціальний інтелект – відносно стійка форма сучасної розумової діяльності (здатності) людей, що виявляється у їхній спільній творчості, виробленні й реалізації рішень, розумінні самих себе, інших людських спільнот, навколишнього світу.

Соціальний інтерес – спонукальні сили діяльності соціальних груп, мас людей, спираючись на які суспільство може вдаватися до необхідних управлінських впливів на цю діяльність.

Соціальний контроль – засіб саморегуляції соціальної системи, що забезпечує упорядковану взаємодію її елементів шляхом нормативного (у тому числі й правового) регулювання.

Соціальний конфлікт – зіткнення інтересів двох або більше індивідів, соціальних груп.

Соціальний механізм розвитку економіки – стійка система взаємодії соціально-економічних груп у сферах виробництва, розподілу, обміну і споживання матеріальних благ і послуг, регульована історично сформованими в цій країні типом культури, системою управління і соціальною структурою суспільства.

Соціальний простір – продукт людської діяльності, обумовлений сукупністю суспільних суб'єктів, які становлять суспільну цілісність, а також сукупністю певних об'єктивованих взаємин між індивідами.

Соціальний процес – послідовна зміна станів у соціальних системах і підсистемах, соціальних інститутах та організаціях, соціальні зміни в динаміці.

Соціальний статус особистості – це її позиція в соціальній системі, пов'язана з приналежністю до певної соціальної групи чи спільноти, сукупність її соціальних ролей та якість і ступінь їх виконання.

Соціальний тип особистості – результат взаємодії історико-культурних і соціально-економічних умов життєдіяльності людини, сукупність повторюваних якостей людини як істоти соціальної.

Соціальний характер – це наслідок динамічної адаптації на основі невіддільних властивостей людської природи, закладених біологічно або сформованих у процесі історії.

Соціальний час – одна з форм існування суспільства, функціонування якого наявне в часі, невіддільне від нього, є часовим простором людської діяльності, характеризує послідовність різних видів такої діяльності.

Соціальні відносини – самостійний, специфічний вид суспільних відносин, які виражають діяльність соціальних суб'єктів, зумовлену їх неоднаковим становищем у суспільстві та роллю в суспільному житті.

Соціальні зміни – процес виникнення нових явищ, структур, характеристик у різних соціальних системах і підсистемах під час їх взаємодії.

Соціальні настанови – соціально визначені загальні орієнтації особистості, які відображають можливості особи діяти відповідно до об'єкта дії.

Соціальні привілеї – виняткові права і переваги, якими де-юре або де-факто володіють окремі люди, групи, класи, установи і які недоступні для більшості людей.

Соціальні приписи – норми, що визначають соціальне становище індивіда.

Соціальні рухи – сукупність колективних дій великої кількості людей, спрямованих на підтримку певних соціальних процесів і змін або на протидію їм.

Соціально-психологічний клімат – відносно стійкій і типовий для певної групи загальний емоційний настрій, який формується в процесі спільної трудової діяльності колективу, спілкування між людьми.

Соціограма – графічне зображення зв'язків всередині групи, що визначаються на основі соціометричного опитування.

Соціологізм – концепція, яка стверджує першорядне виняткове значення соціальної дійсності і соціальних методів у поясненні буття людини та його середовища.

Соціологічне дослідження – система логічно послідовних методологічних, методичних та організаційно-технічних процедур для отримання наукових знань про соціальне явище, процес.

Соціологічне інтерв'ю – метод збору соціальної інформації, що ґрунтується на вербальній соціально-психологічній взаємодії між інтерв'юером і респондентом з метою одержання даних.

Соціологічне спостереження – метод збору наукової інформації, сутність якого полягає в безпосередній реєстрації фактів, явищ, процесів, що відбуваються у соціальній реальності.

Соціологія – наука про становлення, розвиток, функціонування суспільства, його елементів, соціальних відносин, соціальних процесів, про механізми і принципи їх взаємодії.

Соціологія громадської думки – спеціальна соціологічна теорія, яка вивчає суть громадської думки, її структуру, функції, канали висловлювання, закономірності її функціонування в різноманітних сферах суспільного життя, політичній, економічній діяльності, соціальному управлінні.

Соціологія екології – галузь соціології, яка досліджує специфічні зв'язки між людьми та навколишнім середовищем, особливості розвитку і функціонування соціальних спільнот, соціальних структур та інститутів в умовах впливу на їх життєдіяльність антропогенних екологічних чинників.

Соціологія конфлікту – галузь соціології, яка вивчає суть, обумовленість, наслідки та управління конфліктом як соціальним явищем.

Соціологія масових комунікацій – галузь соціології, предметом якої є закономірності масових інформаційних явищ і процесів, діяльність соціальних інститутів, що виробляють та поширюють масову інформацію.

Соціологія міста – галузь соціології, яка вивчає конкретні особливості розвитку і функціонування міста як елемента соціально-просторової організації суспільства, соціальні процеси, що відбуваються в ньому, його форми та інститути.

Соціологія молоді – галузь соціології, яка досліджує соціально-демографічну спільність суспільства, що перебуває в процесі переходу від дитинства до дорослого життя і переживає стан сімейної та позасімейної соціалізації, інтернаціоналізації норм і цінностей, творення соціальних і професійних очікувань, ролей, статусу.

Соціологія освіти – галузева соціологічна дисципліна, предметом якої є освіта як соціокультурний інститут, її взаємодія з іншими інститутами і суспільством загалом, а також соціокультурні процеси у сфері освіти.

Соціологія політики – галузь соціологічних знань, яка вивчає соціальні механізми влади та їх вплив у суспільстві, закономірності впливу соціальних спільнот, інститутів на політичний порядок, соціальні засади політичних і державних інститутів, стан, тенденції, напрями функціонування політичної свідомості, політичної поведінки в соціальному середовищі.

Соціологія права – галузь соціології, що вивчає закономірності функціонування права в системі соціальних інститутів: генезу, динаміку, структуру правових норм та їх роль у суспільстві, механізми їх реалізації у поведінці та діяльності особистості, групи, організації, інститутів, суспільства.

Соціологія праці та зайнятості – галузева соціологічна теорія, яка вивчає закономірності формування, функціонування і розвитку соціальних утворень (систем спільнот та інститутів) у сфері праці й пов'язані з ними процеси та явища.

Соціологія релігії – галузь соціології, одна зі спеціальних соціологічних дисциплін, яка вивчає взаємодію релігії та суспільства, її вплив на соціальну поведінку індивідів та спільнот.

Соціологія села – галузь соціологічної науки, що вивчає різні аспекти життєдіяльності села як соціально-територіальної спільноти.

Соціологія сім'ї – галузь соціології, що вивчає закономірності виникнення, функціонування й розвитку сімейно-шлюбних стосунків як соціального феномену в конкретних соціокультурних умовах.

Соціоматриця – таблиця, в якій у рядках розміщують відповіді кожного члена групи.

Соціометричний індекс – показник, який використовують для характеристики взаємин у групі і статусу окремих членів групи; визначають на основі даних соціометричного опитування.

Соціометричний критерій – конкретна змістова ситуація (реальна чи уявна), запропонована респонденту як основа вибору чи відхилення інших членів групи – партнерів у спільній діяльності або як пропозиція про те, хто з членів групи обере (відхилить) респондента у цій ситуації.

Соціометричний метод опитування – один із різновидів опитування, який використовують для вивчення внутрішньокolleктивних зв'язків шляхом з'ясування стосунків між членами колективу.

Співробітництво – соціальний процес, який полягає в узгодженні діяльності індивідів, груп для досягнення загальної мети незалежно від її характеру.

Спеціальні соціологічні теорії – це теорії, які вивчають закономірності розвитку окремих спільнот, функціонування соціальних інститутів, соціальних процесів.

Спосіб життя – вид життєдіяльності суспільства, соціальних груп і особи з різним рівнем доходу, освіти, культури, неоднаковими ціннісними орієнтаціями тощо.

Стійкість інструменту вимірювання – ступінь відтворення результатів вимірювання за повторного використання цього інструменту на одній і тій самій групі і за тих самих умов.

Суперництво – соціальний процес, який полягає у зіткненні протилежних інтересів індивідів, груп або прагнення до задоволення однакових інтересів за допомогою засобів, якими інші групи чи індивіди хочуть реалізувати власні інтереси.

Суспільство – сукупність усіх засобів взаємодії та форм об'єднання людей, що склалися історично, мають спільну територію, загальні культурні цінності та соціальні норми, характеризуються соціокультурною ідентичністю її членів.

Суспільство відкрите – демократичне суспільство, якому властиві дух критики і здатність легко змінюватися й пристосовуватися до обставин зовнішнього середовища.

Теорія соціальної дії – одна з найважливіших теоретичних концепцій сучасної західної соціології, прагне пояснити найрізноманітніші соціальні явища – від окремих актів індивідуальної поведінки до великомасштабних суспільно-історичних процесів (М. Вебер, Ф. Знавецький, Т. Парсонс).

Технічні правила – норми, що регулюють відношення людини і природи.

Типологізація суспільств – класифікація суспільств на основі визначення найважливіших і найсуттєвіших ознак, типових рис.

Тоталітаризм: 1) тоталітарний режим, для якого характерні контроль держави над усіма галузями суспільного життя, фактична ліквідація конституційних прав на свободу, репресії; 2) напрям політичної думки, що підтримує встановлення тоталітарних режимів.

Трудова адаптація – соціальний процес засвоєння особистістю нової трудової ситуації внаслідок активної взаємодії особистості й трудового середовища.

Управління соціальне – свідомий цілеспрямований вплив на соціальну систему, організацію, інститут або процес, метою якого є приведення напряму і темпів їх розвитку та функціонування у відповідність з дією об'єктивних соціальних законів.

Урбанізація – соціально-економічний процес зростання міст, міського населення, поширення міського способу життя.

Фемінізм – науковий напрям і суспільний рух, метою якого є повна рівноправність чоловіків і жінок у всіх сферах життя.

Футурологія – сукупність уявлень про майбутнє людства; галузь наукових знань, що охоплює перспективи соціальних процесів.

Характер праці – соціальна суть праці як суспільно значущого процесу.

Ціннісні орієнтації – соціальні цінності, які спрямовують діяльність та соціальну поведінку особистості і поділяються нею.

Цінність – суспільне ставлення особистості, яке переносить її потреби та інтереси на матеріальні та духовні явища, надає їм визначальних соціальних ознак.

Електронне навчальне видання

ЗІНЧИНА Олександра Борисівна,
РАДІОНОВА Людмила Олексіївна

СОЦІОЛОГІЯ

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ

*(для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
денної і заочної форм навчання всіх спеціальностей)*

Відповідальний за випуск *В. В. Корженко*
Редактор *О. А. Норик*
Комп'ютерне верстання *О. Б. Зінчина, Л. О. Радіонова*

План 2022, поз. 192Л

Підп. до друку 26.03.2025. Формат 60 × 84/16.
Ум. друк. арк. 5,2.

Видавець і виготовлювач:
Харківський національний університет
міського господарства імені О. М. Бекетова,
вул. Чорноглазівська (Маршала Бажанова), 17, Харків, 61002.
Електронна адреса: office@kname.edu.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи:
ДК № 5328 від 11.04.2017.